

ALBANIA 1985 – 1992

(destalinizacja – pieriestrojka – transformacja)

Warszawa 2007

SPIS TREŚCI

Organy bezpieczeństwa Albanii

Albania po odejściu Enwera Hoxhy 1985

Stan opozycji 1985

Albania 1985-1989 - destalinizacja

Albania 1990 – „pieriestrojka”

Albania 1991 – 1992 - transformacja

WNIOSKI

BIBLIOGRAFIA

ORGANY BEZPIECZEŃSTWA ALBANII

Zarząd Bezpieczeństwa Państwa czyli Drejtorija e Sigurimit të Shtetit (Sigurimi), Zarząd Policji Ludowej i Zarząd Straży Granicznej liczącej 7 tys. funkcjonariuszy wchodziły w skład MSW. Sigurimi powstała 20 marca 1943 roku i dzieliła się na 8 sekcji: Kontroli Politycznej, Cenzury, Dokumentów (dokumenty rządowe i dane statystyczne), Zarząd Więzień i Obozów, oddziały bezpieczeństwa wewnętrznego, Bezpieczeństwo Kierownictwa, Kontrwywiad i Wywiad Zagraniczny. Sigurimi liczyła 10 tys. funkcjonariuszy. Znaczną ich część rekrutowano w regionie Liab, którego centrum jest Vlora.¹ 2500 funkcjonariuszy było oficerami armii albańskiej.

Policja Ludowa posiadała 5 formacji: policja obiektów gospodarczych chroniła budynki, fabryki, budowy itp., policja łączności strzegła mostów, kolei, dróg, sieci telefonicznej i telegraficznej, policja więzienna pilnowała więzień i obozów, policja ogniowa była odpowiednikiem straży pożarnej, zaś policja powszechna zajmowała się sprawami kryminalnymi.

ALBANIA PO ODEJŚCIU ENWERA HOXHYY 1985

W Albanii rozszerzenie bazy społecznej władzy przebiegało nieco inaczej, nie przeszła ona bowiem destalinizacji, dlatego przemiany typu 1956 (ruch reformistyczny w partii komunistycznej) i 1989 (socjaldemokratyzacja partii komunistycznej) wystąpiły razem. Nie było też bezpośredniej interwencji moskiewskiego centrum. Tym bardziej ciekawy jest przebieg wydarzeń i zbadanie czy mamy do czynienia z tym samym scenariuszem. Zaznaczmy jednak, że Ramiz Alija, podobnie jak wszyscy główni realizatorzy pieriestrojki i transformacji miał za sobą studia w Związku Sowieckim.

Aby zweryfikować panującą tezę, iż destalinizacja (1985-1988) wywołała ruchy społeczne, które wymusiły na ekipie Ramiza Aliji zapoczątkowanie transformacji i doprowadziły do obalenia ustroju komunistycznego, jaką postawią Elez Biberaj,² należy odpowiedzieć na trzy pytania:

1. Czy destalinizacja przerodziła się w transformację czy w pieriestrojkę, a jeśli tak to kiedy i czy nastąpiło to wbrew nomenklaturze;
2. Jeśli między destalinizacją a transformacją był etap pieriestrojki, odpowiadający sowieckim koncepcjom z lat 1986-1989, to czym charakteryzował się on w Albanii i jakie ramy czasowe zajmował;

3. czy transformacja, a więc likwidacja komunizmu była wynikiem ruchu oddolnego czy podziałów i decyzji podejmowanych przez komunistyczną elitę władzy lub jej części. Jaki w ogóle wpływ miało społeczeństwo na te decyzje polityczne.

Enver Hoxha zmarł 11 kwietnia 1985 roku ale już od pewnego czasu nie kontrolował całkowicie sytuacji, pozwalając Remizowi Aliji na przejmowanie niektórych swoich funkcji. 13 kwietnia Ramiz Alija został pierwszym sekretarzem Albańskiej Partii Pracy – Partia e Punës të Shqipërisë - PPSH.

Ramiz Alija urodził się w Szkodrze w 1921 roku w rodzinie pochodzącej z Kosowa, po krótkiej współpracy z Balli Kombëtar, w 1943 roku wstąpił do partii komunistycznej, był komisarzem politycznym V Dywizji, w latach 1944-1948 był szefem Komsomolu i w tym czasie blisko współpracował z Nexhmije Hoxha, w 1948 wybrano go do KC, w 1954 roku ukończył studia w szkole partyjnej w ZSRS i w 1956 roku został kandydatem do Politbiura. W listopadzie 1960 r. był obecny razem z Hoxhą na konferencji 81 partii w Moskwie, kiedy nastąpiło zerwanie z Chruszczowem, w tym samym roku został członkiem Sekretariatu ds. propagandy i ideologii, a w 1961 roku Politbiura. Był odpowiedzialny za sektor ideologiczny i kampanie przeciw rewizjonistom sowieckim, jugosłowiańskim i chińskim. Po aresztowaniu w 1973 roku liberalów, Fadila Paçrami i Todi Lubonja, którzy byli od niego zależni w sferze kultury i sztuki i prowadzili działalność za jego wiedzą, złożył samokrytykę.³

Całą karierę Ramiz Alija, od zerwania z Moskwą, zawdzięczał osobiście Hoxhy. Zaczęła się ona po upadku w grudniu 1981 roku premiera Mehmeta Shehu (1954-1981), prawdopodobnie dzięki Nexhmije Hoxha,⁴ ale także dzięki związkom rodzinnym; syn Hoxhy ożenił się z córką brata Aliji.⁵ Alija napisał książkę „Nasz Enver” („Enver ynë”), był najwierniejszym, współpracownikiem Hoxhy, pisał jego przemówienia. W styczniu 1982 roku premierem został Adil Çarçani, dotychczasowy wicepremier (1965-1981), był on drugą osobą w państwie, pochodził z Gjirokastry (1922-1997), a więc z tego samego miasta co Hoxha, do Politbiura wszedł także w roku 1961.

22 listopada 1982 roku Aliję mianowano przewodniczącym Prezydium Zgromadzenia Narodowego czyli tytularnym głową państwa. Hoxha wyznaczył Aliję swoim następcą i od 1983 roku zaczął przekazywać mu władzę.⁶

STAN OPOZYCJI 1985

Opozycja w Albanii nie istniała z powodu poziomu represji; nawet jednostkowe próby sprzeciwu, jeśli się zdarzały, nie docierały do opinii publicznej. Liczbę represjonowanych oblicza się w sumie na 700 tys. na 3 mln ludności.⁷ W tej sytuacji jedyne próby kontestacji władzy Hoxhy, ale nie systemu, wychodziły z partii komunistycznej. Społeczeństwo natomiast ani nie dysponowało grupami, które mogłyby występować w jego interesie, ani kadrami politycznymi. Wszystkie działania musiały zatem wypływać z partii i bezpieczeństwa, jedynych grup zorganizowanych i stanowiących faktyczną elitę społeczeństwa albańskiego.

Należy tu wymienić dwie fale czystek rzeczywistych lub potencjalnych przeciwników Hoxhy.

Wiosną 1973 roku usunięto z KC Fadila Paçrami, Todi Lubonjë i Agima Mero, zwolenników liberalizacji kulturalnej. Obawiając się puczu wojskowego, Hoxha usunął w 1974 roku Ministra obrony Beqira Balluku (1917-1977?), szefa sztabu Petri Dume i szefa Zarządu Politycznego Armii Hito Çako. Ministerstwo obrony objął ówczesny premier Mehmet Shehu.

W 1975 roku Hoxha dokonał czystki w gospodarce usuwając dyrektora Państwowej Komisji Planowania Abdyla Këlleziego, ministra gospodarki Koço Theodhosi i ministra handlu Kiço Ngjelë. Nie wykluczone, iż Hoxhy chodziło o utrzymanie priorytetu przemysłu ciężkiego.

Po śmierci Hysni Kapo w 1979 roku jego funkcje przejął dodatkowo⁸ Shehu stając się drugą osobą w państwie i typowany był na następcę Hoxhy, zwłaszcza, że w roku 1980 udało mu się przeforsować swoich krewnych na szefów ministerstw siłowych: Kadri Hazbiu został ministrem obrony, poprzednio po Shehu (1948-1954) był ministrem spraw wewnętrznych (1954-1980), a Feçor Shehu objął po nim MSW (1980 – 15 stycznia 1982). W ten sposób jednak Shehu stał się niebezpiecznym rywalem Hoxhy. Możliwe, że chciał zmniejszyć wydatki na przemysł ciężki lub że żony obu rywali, koleżanki ze szkoły: Nexhmije Hoxha, dyrektorka Instytutu Studiów Marksizmu-Leninizmu i Foqret Shehu, dyrektorka szkoły Partyjnej w Tiranie, niezbyt się lubiły.⁹ Syn Shehu, Bashkim stanowczo jednak zaprzecza obu przyczynom podawanym przez Biberaja, stwierdzając, że ojciec nigdy nie przeciwstawiał się Hoxhy, zaś matka była szczerą przyjaciółką Nexhmiji. Ta miała pretensje o zerwane zaręczyny młodszego brat Bashkima, Skëndera z jedną z jej kuzynek. Sam Bashkim Shehu uważa, że Hoxha nie chciał pozostawić po sobie zbyt silnego następcy.¹⁰ W rzeczywistości Hoxha zdał sobie prawdopodobnie sprawę, iż rzeczywista władza wymyka mu się z rąk. Upadek Shehu trwał od września do grudnia 1981 roku, kiedy Hoxha postanowił usunąć Shehu i oprzeć się na Aliji, który nie dysponował własnym klanem. Shehu upadł 17 grudnia 1981 roku na nadzwyczajnym posiedzeniu Biura Politycznego PPSH, a w nocy został zastrzelony lub zastrzelił się. Jego syn wspomina, że spał od godz. 23 do 6 min 20 i nic nie słyszał, a po śniadaniu poszedł do pracy, skąd około godz. 8 rano został nagle wezwany do domu.¹¹ Następnie aresztowano żonę Shehu Foqret (zmarła w więzieniu 11 września 1988 r.), jego dwu synów: Bashkima i Skëndera Shehu, w styczniu ministra spraw wewnętrznych Feçora Shehu i jego zastępcę Mihallaqi Ziqishti, w lipcu ministra spraw zagranicznych Nesti Nase, ministra zdrowia Llambi Ziqishti i wielu oficerów armii i Sigurimi związanych z Shehu, w tym Llambi Peçini dyrektora Bezpieczeństwa Kierownictwa, w listopadzie ministra obrony Kadri Hazbiu (1920-1983, zmarł w więzieniu) oraz zdymisjonowano przewodniczącego Prezydium Zgromadzenia Narodowego Haxhi Lleshiego; po nim stanowisko to objął Ramiz Alija.

Zwykle czystka w bezpieczeństwie, na którym opierała się władza Shehu, powinna doprowadzić do ograniczenia władzy tego aparatu na rzecz partii, tym bardziej, że MSW można nazwać resortem rodzinnym Shehu, ale w Albanii jedynie wymieniono część oficerów a system represji pozostał na poprzednim poziomie. Możliwe, że Shehu widział katastrofę systemu i jego likwidacja odsunęła zmiany o kilka lat. Ciekawe, że zarówno Shehu jak i Alija, w odróżnieniu od Hoxhy, który studiował w Paryżu, ukończyli szkoły w Związku Radzieckim, pierwszy Akademię Wojskową im. Klimenta Woroszyłowa (1945-1946), a drugi szkołę partyjną.

ALBANIA 1985-1989 - DESTALINIZACJA

Pierwszym sygnałem zmian było spotkanie Ramiza Aliji z pisarzami w Korczy w sierpniu 1985 roku, kiedy zapowiedział liberalizację w literaturze. W styczniu 1986 roku ogłoszono ograniczoną amnestię. Jednocześnie na dyskusji w Związku Literatów wystąpił jego przewodniczący i wierny poddany Hoxhy, Dritero Agolli (studiował w Moskwie) i potępił brak odwagi w dyskusji. Nowe kierownictwo dawało sygnały ale były one zbyt słabe dla społeczeństwa od 40 lat miazdzonego represjami.

Zmiany w aparacie zaczęły się od usunięcia przez Ramiza Aliję swojej „opiekunki”, wdowy Nexhmije Hoxha, od rzeczywistej władzy. W marcu 1986 roku Alija mianował Nexhmiję przewodniczącą Frontu Demokratycznego czyli instytucji dekoracyjnej.

W Politbiurze na 15 członków i kandydatów, 9 zostało awansowanych przez Hoxhę po roku 1975, a więc w okresie „chińskim” (1961-1978); członkami byli: Rita Marko (od 1956), Manush Myftiu (1956), Adil Çarçani (1961), Ramiz Alija (1961), Hekuran Isai (1975), Pali Miska (1975), Lenka Çuko (1981), Simon Stefani (1981), Hajredin Çeliku (1981) oraz promowany przez Aliję Muho Asllani (1981). Kandydatami do Politbiura byli Llambi Geprifti (1975), Qiriako Mihali (1975) oraz promowani przez Aliję: Besniku Bekteshi (1981), Foto Çami (1981) i Prokop Murra (1981). W rzeczywistości partia komunistyczna, jak w społeczeństwach plemiennych, była przedsięwzięciem rodzinnym; wszyscy członkowie Politbiura byli ze sobą spokrewnieni lub spowinowaceni; córka Çarçaniego wyszła za mąż za syna Myftiu, zaś żoną samego Myftiu, była siostra żony Pirro Kondi (patrz dalej), który był bratem żony Hysni Kapo, zmarłego w 1979 roku trzeciego, oprócz Xoxhy i Shehu, człowieka w partii. Siostra Ramiza Aliji była żoną Reiza Malile,¹² realizatora polityki zagranicznej szwagra. W tej sytuacji powiązania i właśnie rodzinne decydowały bardziej o wyniku walki o władzę niż rzekome różnice polityczne. Zlikwidowany w 1981 roku Shehu był najmniej skoligacony z pozostałymi członkami Politbiura.

3-8 listopada 1986 roku na IX zjeździe Albańskie Partii Pracy członkami Politbiura zostali ludzie Aliji: Besniku Bekteshi, Foto Çami i Prokop Murra, zaś kandydatami: Vangjel Çërava, Pirro Kondi i Kiço Mustaqi. Oznacza to, iż Alija mógł absolutnie liczyć na 5 głosów (swoją, Asllanego, Bekteshiego, Çamiego i Murry) na 12 (pozostali: Çarçani, Çuko, Çeliku, Stefani, Marko, Miska, Myftiu), a więc jeszcze nie miał większości, natomiast w nowym Sekretariacie dysponował dwoma głosami na pięć: swoim i Foto Çamiego, pozostałymi członkami byli: Lenka Çuko, Vangjel Çërava i Simon Stefani. Dojście do władzy Aliji można interpretować jako jej przejęcie przez północny klan ze Szkodry, gdzie oprócz Aliji urodzili się Muho Asllani i Besniku Bekteshi, natomiast szefami tamtejszej organizacji partyjnej byli: Muho Asllani, Foto Çami i Prokop Murra,¹³ podczas gdy Hoxha pochodził z południowej Gjirokastry. Murra do Sekretariatu wszedł jeszcze w 1976 roku i wtedy zbliżył się do Aliji. Çami z Aliją związany byli od wielu lat.¹⁴ Foto Çami od wojny był nieprzerwanie członkiem KC, pracował w sektorze propagandy, został członkiem Akademii Nauk (1971), był I sekretarzem także w Tiranie i Kruji. Ludzie Aliji awansowali do Politbiura już po zerwaniu Hoxhy z Chinami.

Na zjeździe Alija przyznał, iż plan pięcioletni (1980-1985) załamał się i nie będzie wykonany oraz zapowiedział uznanie pierwszeństwa w rozwoju przemysłu lekkiego i spożywczego, co zawsze w komunizmie było oznaką odwilży. Powołano Komisję Kontroli Państwowej, która miała nadzorować realizację decyzji rządu oraz zapowiedziano zwiększenie wymiany handlowej z Zachodem. Na zjeździe dyskutowano też nad zwiększeniem uprawnień

decyzyjnych dyrektorów kosztem sekretarzy, co miało doprowadzić do samofinansowania się przedsiębiorstw i zapowiadało zwiększenie autonomii nomenklatury gospodarczej kosztem partyjnej. Alija podkreślał znaczenie decentralizacji. Były to więc tradycyjne tematy każdej komunistycznej odwilży czy odnowy.

W wypadku Albanii zmiany oznaczały też zwrot w polityce zagranicznej polegający na wyjściu z izolacji. W marcu 1985 roku podjęto rozmowy z Wlk. Brytanią, a we wrześniu Tiranę odwiedził wiceminister spraw zagranicznych Francji. Normalizacja stosunków z Grecją trwała dwa lata (1985-1987) i zakończyła się podpisaniem układu o zakończeniu stanu wojny. Najwcześniej podjęto rozmowy z Włochami (1983), ale uległy one zawieszeniu w 1985 roku.

Alija w lutym 1987 roku obiecał, że brygady produkcyjne w kolchozach będą mogły mieć odtąd własne stada i sprzedawać nadwyżki na rynku, a w kwietniu zachęcał do występowania o działki przyzagrodowe i rozpoczęcia prywatnej hodowli. Wprowadzano więc gospodarkę paralelną do kolchozowej. Za Hoxhy 98 proc. ziemi należało do państwa lub spółdzielni produkcyjnych, a działki przyzagrodowe zlikwidowano.

Sygnałem, iż jednak nastąpią zmiany było mianowanie 20 lutego 1987 roku ministrem szkolnictwa Skëndera Gjinushiego (ur. 24 grudnia 1949). Był on utalentowanym matematykiem i synem generała z Vlory, jego bliskim kuzynem był wyższy oficer Albert Gjahtari, więc sam należał do elity władzy, studiował w Tiranie (1968-1972), doktoryzował się we Francji na Uniwersytecie Pierre et Marie Curie w Paryżu (1973-1977), pracował jako wykładowca na Uniwersytecie w Tiranie (1987).

W czerwcu 1987 roku „Drita”, tygodnik Związku Pisarzy, zachęcała do liberalizacji w literaturze, a 25 sierpnia Alija namawiał prasę do korzystania z prawa do krytyki; to samo 9 października powtórzy partyjny ideolog Çami. Przykłady zebrane przez Biberaja świadczą, iż cały rok 1987 został przez ekipę Aliji poświęcony na zachęcanie do liberalizmu,¹⁵ sygnalizując w ten sposób, iż represji już nie będzie i można się w miarę swobodnie wypowiadać. Mimo to w „wyborach” wszyscy głosowali na kandydatów Frontu Demokratycznego i tylko jeden głos uznano za nie ważny (sic!).

Po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych z Niemcami Albania, w październiku 1987 roku Tiranę odwiedził Hans Dietrich Genscher, a w listopadzie przyjechał Franz-Josef Strauss z podarunkiem; podpisał układ o pomocy w wysokości 6 mln DM. Od września 1987 roku wiadomo już było, iż Albania przyjmie zaproszenie Jugosławii na Konferencja bałkańskich ministrów spraw zagranicznych w Belgradzie: Było to pierwsze pojawienie się przedstawiciela Albanii na forum międzynarodowym od wielu lat. Był nim Reiz Malile, który objął resort po Nesti Nase. W czerwcu zawarto kolejną umowę o współpracy z RFN.

Miranda Vickers myli się twierdząc, iż dopiero wiosną 1988 roku zaczęły się ukazywać krytyczne artykuły w prasie,¹⁶ w rzeczywistości jak widzieliśmy ostrożna odwilż w mediach trwała już od roku.

Rok 1988 zanotował rekordowy spadek produkcji, prawdziwą katastrofę gospodarczą. W 1988 roku podpisano umowę o handlu przygranicznym z Grecją i ustanowiono połączenie

między Korfu i Sarandą. We wrześniu Ramiz Alija zapowiedział zmiany demokratyczne, zaczęto organizować otwarte zebrania partyjne i zachęcać członków partii do krytyki. Destalinizacja wkroczyła więc w nową fazę. Rok 1988 oznaczał też masową czystkę w aparacie partyjnym, zwykle lekarstwo na niedomagania systemu komunistycznego. Alija wymienił wszystkich funkcjonariuszy odpowiedzialnych za politykę kadrową, szefów biur wydających zezwolenia na zamieszkanie, pracę i zameldowanie, którzy piastowali swoje stanowisko dłużej niż 5 lat, a tak było prawie we wszystkich wypadkach. Novum polegało na wprowadzeniu zasady rotacji co 5 lat. Było to też powtórzenie metod sowieckich.

Lata 1985-1989 stanowiły klasyczny przykład odwilży i „destalinizacji” („dehodżyzacji”) komunizmu, ale jeszcze nie było mowy o jego transformacji. Społeczeństwo nie miało żadnej siły aby cokolwiek wymuszać, było zachęcane do krytyki przez dwa lata z miernym skutkiem.

Najłatwiej udało się Aliji wyjść z izolacji międzynarodowej, czego dowodem było spotkanie w styczniu 1989 roku bałkańskich wiceministrów spraw zagranicznych w Tiranie. Zaczęła się też pomoc zagraniczna; w marcu RFN ofiarowała Albanii 20 mln DM.

Chociaż nie było mowy oficjalnie o przywróceniu własności prywatnej, VII Plenum KC PPSH w lutym 1989 roku pozwoliło spółdzielniom rozdzielać nadwyżki wyprodukowane ponad plan i sprzedawać bezpośrednio na rynku. Tak więc na rynku mogły teraz sprzedawać brygady, spółdzielnie i ich indywidualni członkowie. Spowodowało to wzrost produkcji rolnej w 1989 roku o 9 proc. i przemysłowej o 5,6 proc. Trzeba jednak pamiętać o bardzo niskiej wydajności pracy i w ogóle poziomie produkcji w Albanii.

W lutym 1989 roku Çami na spotkaniu z literatami stolicy znów musiał zachęcać ich do korzystania z wolności i dyskusowania. Dopiero jednak przełomowym momentem destalinizacji było opublikowanie we wrześniu 1989 roku w Wydawnictwie „Naim Frasheri” opowiadania Neshata Tozaja pt. „Thikat” („Noże”). Autor potępiał w nim procesy polityczne, posługiwanie się fałszywymi zeznaniami wymuszonymi w śledztwie i przeciwstawiał „złej” bezpiece „dobrą” partię. Tozaj natychmiast uzyskał poparcie czołowego partyjnego pisarza należącego do kręgu Hoxhy, Ismaila Kadare.¹⁷ Kadare oddał swój talent z pasją na potrzeby ideologiczne partii, pisał prace gloryfikujące Hoxhę: „Koncert ne fund te dimrit”, „Dimri i vetmise se madhe”, w zamian dyktator pozwalał mu na brak realizmu socjalistycznego w twórczości literackiej.¹⁸ Dodajmy, iż obaj pochodzili z Gjirokastry. Oficjalnie Kadare był zastępcą sekretarza Frontu Demokratycznego. Jego wystąpienie było więc typową stymulacją odwilżową przypominająca polski „Poemat dla dorosłych”, napisany na zlecenie Politbiura.¹⁹

Tozaj był wzorcowym oficerem Sigurimi,²⁰ brał udział w procesach politycznych, po grudniu 1990 roku mówił o zbrodniach reżymu; jego brat Sihat Tozaj był do 31 marca 1991 roku sekretarzem Prezydium Zgromadzenia Narodowego, tj. bezpośrednim podwładnym Ramiza Aliji, wówczas przewodniczącego Prezydium Zgromadzenia Narodowego. W roku 1994 Tozaj znalazł się w partii socjalistycznej. Wymowa polityczna opowiadania Tozaja nie wynika jak sądzi Biberaj, z jego „ostrożności”, tylko z instrukcji. Lojalny oficer Sigurimi związany z szefem partii nie mógł działać spontanicznie. Dlatego można przyjąć, iż napisał „Thikat” na polecenie samego Aliji.

Dopiero wyraźny atak na Sigurimi, główną siłę ustroju komunistycznego, był dla ludzi przekonywującym sygnałem, iż można występować bardziej niezależnie. Atak na bezpieczeństwo był w komunizmie zawsze sygnałem destalinizacji.

29 września 1989 roku Lenka Çuko w „Zeri i Popullit” zaproponowała VIII Plenum aby do egzekutywy fabrycznych, egzekutyw spółdzielni rolnych, instytucji, sekretarze POP i ich zastępcy byli wybierani spośród wielu kandydatów. Rozwiązanie takie właśnie wprowadzono w ZSRS. Po takim przygotowaniu ideologicznym w listopadzie 1989 roku ogłoszono amnestię. Jesienią niektórzy intelektualisci z lojalnych stalinistów przekształcili się nagle w półniezależnych.²¹ Drogę wskazywał jak zwykle Ismail Kadare, który 11 listopada w tygodniku Związku Pisarzy „Drita” wystąpił przeciwko wtrącaniu się partii do życia intelektualnego (był to tekst wystąpienia na konferencji pisarzy). Bez przyzwolenia nie mógłby tego artykułu opublikować, a bez zachęty by go nie napisał.

Dopiero w 1989 roku starania władzy by poruszyć i zaktywizować społeczeństwa zaczęły przynosić rezultaty. Nie można się też zgodzić z Mirandą Vickers, iż stalinowski styl myślenia obowiązywał do końca roku 1989,²² ponieważ rok 1989 to szczytowy punkt destalinizacji; wszystkie jej elementy: krytyka bezpieki, czystka w aparacie partyjnym, liberalizacja w prasie, decentralizacja gospodarki, rezygnacja z prymatu przemysłu ciężkiego i częściowa faktyczna dekollektywizacja, są już obecne, choć system pozostaje ten sam. Jeśli sam Alija podjąłby decyzję o rozpoczęciu transformacji, wówczas musiałaby istnieć wyraźna granica między obu procesami.

O ile w 1987 roku ogłoszono, iż w wyborach przeciwko kandydatom Frontu Demokratycznego nie padł żaden głos, w styczniu 1990 roku nastąpiła radykalna zmiana. KC zezwolił w perspektywie na mianowanie więcej niż jednego kandydata w wyborach niższych organów partyjnych i parlamentarnych, ograniczył ilość kadencji na piastowanie wielu stanowisk, lokalne organizacje partyjne otrzymały prawo wybierania urzędników z wyjątkiem najważniejszych oraz prowadzenia otwartych zebrań.²³ Decyzje te stanowią kopię postanowień XIX konferencji KPZS z czerwca 1988 roku, która wyznaczała początek rozdziału aparatu partyjnego od państwowego i odsunięcie tego pierwszego od realnej władzy. We wszystkich relacjach podkreśla się decydujący wpływ wypadków grudniowych w Rumunii zarówno na społeczeństwo albańskie jak też na ekipę Ramiza Aliji.²⁴ Dla wszystkich stało się jasne, że jeżeli Ceașescu został obalony, taki sam los czekać będzie Aliję.²⁵ Sam Alija nie miał żadnych wątpliwości kto i dlaczego obalił Ceașescu. Dlatego analiza decyzji podjętych po grudniu 1989 roku wykazuje, iż Alija zaczął kopiować decyzje Gorbaczowa, zapewne obawiając się interwencji podobnej do rumuńskiej. Gdyby chodziło o naśladownictwo „z własnej woli”, zmiany nie nastąpiłyby zaraz po grudniu ale wcześniej bądź później. Inną kwestią natomiast pozostaje odpowiedź na pytanie czy w tym czasie Alija zdecydował się na transformację czy tylko na model gorbaczowowski, który jeszcze nie likwidował komunizmu. W praktyce więc kopiowano rozwiązania Gorbaczowa. Nie dziwi zatem, że inteligencja partyjna widziała w Aliji albańskiego Gorbaczowa.²⁶

Tirana pierwsza uznała Iliescu i potępiła Ceașescu, chociaż krytykowała zmiany w Europie Wschodniej,²⁷ co wynikało ze strachu by nie zostać zaliczonym w Moskwie do tej samej kategorii co rumuński dyktator, a więc również narazić się na jego los, przypieczętowany na

Malcie.²⁸ Przy czym nie ma znaczenia czy rzeczywiście tak było, istotne jest, iż wierzyło w to kierownictwo albańskie w tym Ramiz Alija.

Jesienią 1989 roku doszło do pierwszych ataków na budynki rządowe a raczej ogólnie na mienie państwowe. Później ataki te i niszczenie wszystkiego co państwowe będzie się regularnie powtarzało do końca lat 1990-tych. Miranda Vickers tłumaczy takie reakcje alienacją społeczeństwa.²⁹ Wydaje się, że regularne niezorganizowane rozkradanie i bezcelowe niszczenie mienia publicznego wynika z jednej strony z utożsamiania państwa z komunizmem i opresją ale z drugiej także z braku tradycji państwowej, pojęcia wspólnego dobra i braku więzi społecznych zniszczonych przez komunizm. Potępienie tych ekscesów, np. w 1991 roku, przez Pashko i opozycję w TV oczywiście nic nie dało.

ALBANIA 1990 – „PIERESTROJKA”

11 stycznia 1990 roku wysłano oddziały wojska z Tirany do Szkodry aby stłumić demonstracje, których uczestnicy domagali się żywności i demokracji. 14 stycznia demonstranci chcieli obalić pomnik Stalina. 28 stycznia w Tiranie odbyła się milcząca demonstracja studentów. Tak więc odwilż lat 1986-1988 i atak na stalinizm (Sigurimi) w 1989 doprowadziły wreszcie do ożywienia się społeczeństwa. Był to okres ze zrozumiałych względów dwukrotnie dłuższy niż np. w Polsce przed wystąpieniem robotników poznańskich. Wysłanie oddziałów do Szkodry, miasta Ramiza Aliji, może świadczyć o rozdźwiękach w kierownictwie. Wojsko zostało użyte przez Simona Stefaniego, członka Politbiura, wicepremiera i ministra spraw wewnętrznych (2.02.1989 – 9.07.1990), którego udało się Aliji pozbyć z Sekretariatu KC w 1988 roku, z MSW dopiero w lipcu 1990 roku, kiedy przesunął go na pozbawione znaczenia stanowisko przewodniczącego Państwowej Komisji Kontroli i wreszcie z Politbiura w grudniu tego samego roku,. Stłumienie demonstracji w Szkodrze i ogłoszenie tam stanu wyjątkowego uderzało w wizerunek Aliji w jego rodzinnych stronach, a więc pozbawiało go bazy.

W styczniu historyk Arben Puto, szef komisji, która przygotowała dla Hoxhy Konstytucję z 1976 roku, opublikował list popierający partię i socjalizm, podobne wystąpienia mieli Stefan Pollo dyrektor Instytutu Historii, Hasan Banja, dyrektor Instytutu Studiów Ekonomicznych, Hekuran Mara, wiceprzewodniczący Akademii Nauk, który twierdził, iż Zachód zainteresowany jest w destabilizacji Albanii. Ta akcja propagandowa świadczy o podziale w elicie władzy; nie wszyscy byli zdecydowani do wyjścia poza destalinizację i dawano o tym znak za pośrednictwem elity partyjnej.

Na przełomie lat 1989 i 1990 Alija stał się albańskim odpowiednikiem Gorbaczowa; jego hasłem była „otwartość”,³⁰ czyli albański odpowiednik głośności. 18 stycznia 1990 roku na IX Plenum, Alija zapoczątkował program reform politycznych i ekonomicznych zapowiadając otwarte zebrania partyjne, rywalizację przy doborze kadr, zatwierdzanie dyrekcji przez robotników, ograniczenie liczby kadencji sprawowanych przez tego samego funkcjonariusza, decentralizację decyzji ekonomicznych, większą autonomię dla władz lokalnych i przedsiębiorstw, prawo do sprzedaży nadwyżek przez spółdzielnie, zezwolenie na prywatną hodowlę. Alija stwierdził też, iż “brak partii politycznych nie oznacza braku demokracji”, zaś system wielopartyjny zdestabilizowałby Albanię.³¹ Wymieniony zestaw reform i brak systemu

wielopartyjnego odpowiadało dokładnie pierwotnej koncepcji pieriestrojki. Przewidywał on grupy nieformalne ale nie partie polityczne.

W lutym Alija spotkał się z Kadare, co oznacza, iż prawdopodobnie chciał uruchomić Front Demokratyczny i kampanię w prasie do czego potrzebował pisarza. Twierdzenia, iż Kadare namawiał szefa partii do otwarcia i reform demokratycznych, czemu ten był niechętny,³² opierają się jedynie na przypuszczeniach, iż Kadare popierał demokrację polityczną, a nie na dowodach lub świadectwach.

W tym samym czasie dziennikarze „Bashkimi”, organu Frontu Demokratycznego, zażądali samodzielności redakcji, w Tiranie i większych miastach zaczęto dyskutować na temat niezależności prasy, a władze zniosły restrykcje dotyczące przyjazdu zachodnich dziennikarzy.³³ Kampania „otwartości” – „głasności” zaczęła się na dobre, co potwierdza naszą hipotezę w sprawie treści spotkania Aliji z Kadare.

26 marca 1990 roku w czasie demonstracji w Kawaje, Szkodrze i innych miastach wznoszono okrzyki na cześć Aliji. Odwilż i destalinizacja przyniosła więc pożądane rezultaty i szef partii mógł już posługiwać się oddolnym naciskiem społecznym by zmusić swych rywali do defensywy i ustępstw. W marcu Alija ogłosił, że będzie się starał o przyjęcie do KBWE, co zapowiadało dalsze zmiany.

W dniach 16-17 kwietnia 1990 X Plenum KC postanowiło przyznać obywatelom prawo podróżowania za granicę i zniesiono karę śmierci dla uciekinierów oraz zakaz propagandy religijnej, ustanowiono ministerstwo sprawiedliwości, zapowiedziano zezwolenie na inwestycje zagraniczne, padły też poropozycje samofinansowania się przedsiębiorstw i podziału zysku wypracowanego ponad plan oraz przydziału działek przyzagrodowych o wielkości 1-2 stremmas na każdą rodzinę na wsi (oficjalnie parlament aprobował je 10 maja). Alija wyraził chęć normalizacji stosunków z USA i ZSRS, i poprosił o przyjęcie do KBWE. Alija po raz pierwszy mówił o demokratyzacji, a KC zaakceptowało „demokratyzację” w gospodarce. Zmiany na wsi natychmiast zostały tak zrozumiane, że kolchoźnicy zaczęli rozkradać bydło i kolchozy w niektórych regionach załamały się.

Wiosną 1990 roku przywrócono połączenia telefoniczne z zagranicą, w tym z USA i wielu intelektualistów udzielało wywiadów telefonicznych Głosowi Ameryki. Organ partii „Zëri i Popullit” zaczął zamieszczać odważne artykuły, m. in. Kadare poparł na jego łamach politykę „otwartości” Aliji,³⁴ a więc wywiązywał się z zadań otrzymanych na lutowym spotkaniu z szefem partii. Od wiosny 1990 roku odważne artykuły mogli publikować Ismail Kadare, kardilog i były osobisty doktor Hoxhy Ylli Popa, pisarz Kijō Blushi, oficer Sigurimi Neshat Tozaj. Ylli Popa poparł Aliję na łamach „Zëri i Popullit” z 28 i 29 kwietnia 1990 roku i wzywał do wolnego wypowiadania się w ramach polityki „otwartości”. Za prasę odpowiedzialny był główny człowiek Aliji Foto Çami,³⁵ więc to on kontrolował kto ma prawo do „odwagi w prasie”, a zatem również kto będzie lansowany jako autorytet dla opinii publicznej. A takie zadanie można było powierzyć tylko zaufanym towarzyszom partyjnym. Dlatego Ylli Popa nie miał problemów z publikacją swoich „odważnych artykułów”, a np. ten sam redaktor, który dopuszczał je do druku, zwlekał w tym samym czasie 6 miesięcy z zamieszczeniem przekładu artykułu o Sacharowie z „Nowej Żyzni” dokonany przez bezpartyjnego dziennikarza „Bashkimi” Petro Dhimitri.³⁶ „Otwartość” była więc ściśle kontrolowana i reglamentowana.

Petro Dhimitri potwierdza dużą rolę odgrywaną przez „Głos Ameryki”, który można było słuchać masowo i oficjalnie. Redakcja albańska „Głosu Ameryki”, kierowana przez Eleza Biberaja nigdy zresztą nie krytykowała Aliji,³⁷ a nawet wręcz go popierała.³⁸ Dhimitriego zaprosił do słuchania audycji dyrektor Pałacu Kultury w Pogradecu, a więc funkcjonariusz partyjny, co oznacza, iż ludzie Aliji wręcz zachęcali do czerpania informacji z zachodnich rozgłośni. Nadawano wówczas wywiad z Gramozem Pashko, który mówił otwarcie o gospodarce rynkowej i odejściu od socjalizmu, za co inni byliby aresztowani. W czasie audycji ulice miasta były puste.³⁹ Nasuwają się dwa wnioski; jakaś grupa w elicie władzy na tyle silna, że czuła się bezpiecznie, posługiwała się Głosem Ameryki by z jednej strony stymulować zachowania i reakcje społeczeństwa, a z drugiej promować konkretne osoby, lansować je jako przywódców politycznych; nie miały one żadnych problemów z połączeniem telefonicznym z Zachodem. Dla przykładu, jeszcze w roku 1996 swobodnie na Zachód można było z Tirany zadzwonić tylko z hotelu dla cudzoziemców „Dajti”, a w stolicy tylko z poczty głównej. Wyjaśnienie, iż Sigurimi nie była w stanie kontrolować rozmów telefonicznych graniczy z farsą.

Gramoz Pashko był synem Josifa Pashko (zm. 1963) jednego z założycieli partii komunistycznej, byłego partyzanta, zastępcy prokuratora generalnego, wiceministra spraw wewnętrznych, później ministra budownictwa, który zasłynął jako oskarżyciel w procesach pokazowych lat 1940-tych przeciwko tzw. wrogom ludu. Matka Gramoza Pashko była członkiem partii i sędzią Sądu Najwyższego. Gramoz Pashko studiował na Zachodzie. W kwietniu 1990 roku, po mianowaniu przez Aliję szefem komisji reformy ekonomicznej, wstąpił do partii. Wcześniej jako pochodzący z rodziny związanej z MSW nie musiał należeć do PPSH. Pashko znalazł się wśród intelektualistów partyjnych wybranych wiosną 1990 roku przez Aliję do rozmów z dziennikarzami zachodnimi.⁴⁰ Wspomniana audycja została nadana albo przed albo zaraz po mianowaniu Pashko na stanowisko przewodniczącego komisji (Dhimitri nie podaje dokładnej daty, z kontekstu wynika, że była to pierwsza połowa 1990 roku). W pierwszym wypadku nie przeszkodziła w awansie, w drugim wywiad miał charakter niejako służbowy.

Pashko mówił o reformach ekonomicznych ale w wywiadzie z 21 maja nie przewidywał jeszcze zalegalizowania własności prywatnej, kolejne reformy zapowiedział w wywiadzie telefonicznym z 29 czerwca 1990 roku. Pashko trzymał się zatem linii Aliji. Podobnie wypowiadał się w maju Fatos Nano, ekonomista z Instytutu Studiów Marksistowsko-Leninowskich kierowanym przez Nexhmije Hoxha, ale jeszcze nie wspominał o wprowadzeniu gospodarki rynkowej.⁴¹

8 maja 1990 parlament uchałił ustawę o prawie każdego obywatela do posiadania paszportu i podróży za granicę (z wyjątkiem osób «zagrożających wewnętrznemu lub zewnętrznemu bezpieczeństwu państwa»), odebrano władzom lokalnym prawo do deportowania całych rodzin, zniesiono kary za „propagandę religijną” i zmniejszono liczbę przestępstw podlegających karze śmierci z 34 do 11 oraz przyjęto ustawę o adwokaturze (zawód zlikwidowano w 1967 roku) i powołano ministerstwo sprawiedliwości (zlikwidowane w 1966 roku). Jednocześnie z Konstytucji zniknął zakaz zaciągania kredytów zagranicznych.

12 maja do Tirany przybył Peres de Cuellar i zezwolono wówczas na przyjazd dziennikarki „Głosu Ameryki”, Laury Silber.⁴² Została ona wykorzystana do celów propagandowych. Wszyscy intelektualiści partyjni, w tym Gramoz Pashko, którzy spotkali się z Silber, a nie ulega wątpliwości, iż byli wyselekcjonowani, tłumaczyli dziennikarce, że lud popiera Aliję.⁴³ Sama Silber mogła nadawać te korespondencje ciesząc się z wolności wypowiedzi panującą w Tiranie. Alija obiecał Peresowi de Cuellar demokratyczny rząd i rozważenie otwarcia niektórych kościołów i meczetów. Także w maju Tiranę odwiedził demokratyczny kongresman Tom Lantos i jasno postawił jako warunki przyjęcia Albanii do KBWE wprowadzenie system wielopartyjnego, wolności prasy, słowa, zgromadzeń, podróży.⁴⁴ ambasador Bushati udzielił odpowiedzi na spotkaniu KBWE w Kopenhadze 7 czerwca: Albania nie pozwoli na tworzenie partii opozycyjnych.

Według Dhimitriego Ramiz Alia chciał wprowadzić pluralizm, żeby zostać zaakceptowanym w KBWE. Rozmawiał z partyjnymi intelektualistami, twierdził, że kraj nie jest przygotowany do pluralizmu, debatował z przerażonym Kadare, który nie odważył się powiedzieć otwarcie, że pluralizm jest konieczny. Rozmawiał też z Berishą. Tylko dyrektor redakcji zagranicznej Radia Tirana Napoleon Roshi powiedział, żeby stworzyć partię zielonych.⁴⁵ Rzecz jasna przyjęcie do KBWE jako przyczyna wprowadzenia pluralizmu politycznego nie może być traktowana poważnie, ale wypowiedź Roshiego, a więc funkcjonariusza partyjnego wysokiego szczebla w mediach świadczy, iż w elicie partyjnej na ten temat już dyskutowano choć na razie nie podjęto jeszcze decyzji pozytywnej.

Sali Berisha wprowadzony został na scenę polityczną 20 maj 1990 roku, kiedy „Drita” opublikowała z nim wywiad; stwierdził w nim, iż trzeba tolerować wyrażanie różnych opinii. Odtąd klan Aliji zaczął promować Beriszę na autorytet w opinii publicznej.

Sali Berisha, urodził się 15 października 1944 roku w Tropoja, w więc pochodził z północnego klanu, jego ojciec był funkcjonariuszem policji w Szkodrze, studia medyczne Berisha ukończył w 1967, pracował jako lekarz w Klinice Kardiologicznej w Tiranie i wykładał na Uniwersytecie, specjalizował się w kardiologii we Francji (1978), był członkiem Europejskiego Komitetu Badań Medycznych z centralą w Kopenhadze (od 1986), doktorem nauk (1988) i profesorem (1989). Berisha był zastępcą członka KC, osobistym lekarzem Hysni Kapo, w swoim szpitalu, jako szef organizacji partyjnej, bardzo rygorystycznie realizował rozkazy walki klasowej, oddawał usługi członkom Politbiura i był przekonany komunistą.⁴⁶ Do partii wstąpił w 1978 roku, a więc przed wyjazdem do Francji, ale miał opinię ortodoksyjnego komunisty biorącego ideologię Hoxhy na poważnie. Należał więc do kręgu władzy. Podobnie jak Ramiz Alija pochodził z północy i w 1990 roku należał do jego współpracowników.

Po „heretyckich” artykułach prof. Ylli Popa w „Zëri i Popullit” z końca kwietnia i wywiadzie Berishy w „Drita” z 20 maja, 17 września ukazał się jego artykuł w „Bashkimi”. Trzecim autorem był pisarz Sabri Godo publikujący w organie Związku Pisarzy „Drita”. Mitro Çela pisał odważne artykuły na tematy ekonomiczne. Dhimitri zauważa, że bez gwarancji z góry, materiały te nie mogłyby się ukazać, ponieważ podczas wypadków z lipca 1990 roku dziennikarze nie mieli prawa pisać co się dzieje.⁴⁷ Redaktorzy naczelni otrzymywali dyrektywy z Zarządu Prasy KC. Ramiz Alija chciał więc zmian, dlatego używał komunistycznych intelektualistów znających osobiście kierownictwo komunistyczne. Mehmet Elezi, bliski przyjaciel Berishy, był kierownikiem Zarządu Prasy KC. Liberalizm prasy zaczął

się w określonych ramach. Innym dziennikarzom bez poparcia z góry nie wolno było tak pisać.⁴⁸

Kampania prasowa przynosiła rezultaty: w maju Alija był postrzegany jako reformator, wprowadzie w lipcu poparcie zaczęło się załamywać, z powodu oporu wobec pluralizmu partyjnego i radykalnych reform ekonomicznych, jak pisze Biberaj,⁴⁹ ale faktycznie do końca 1990 roku szef partii cieszył się powoli słabnącym autorytetem o czym – jak zobaczymy – świadczy petycja studentów z grudnia tego roku.

16 maja 6 osobowa rodzina Popaj z Korczy, która schroniła się w ambasadzie włoskiej w grudniu 1985 roku, po uzyskaniu 24 kwietnia 1990 roku zezwolenia władz albańskich, wyemigrowała do Włoch, a w czerwcu rząd postanowił, że każdy obywatel dostanie paszport.⁵⁰ Miranda Vickers umiejscawia ucieczkę rodziny Popaj w lutym 1990 roku, by móc wyciągnąć wniosek o rosnącym braku skuteczności Sigurimi.⁵¹

Tymczasem aparat Sigurimi w połowie 1990 roku był nadal skuteczny, jak stwierdza Biberaj, w połowie roku 1990 „Sigurimi pozostawała tak silna jak zawsze” i dalej: w lipcu „PPSH nadal sprawowała ścisłą kontrolę nad społeczeństwem a uścisk Sigurimi był przekonywujący.”⁵² Nasuwa się zatem pytanie dlaczego nagle Sigurimi okazała się bezsilna 2 lipca i pozwoliła ludziom na ucieczkę do ambasad. Dodajmy, że ulica przy której znajdują się ambasady w Tiranie stanowi teren zamknięty u wejścia i wyjścia dwoma kilkumetrowej wysokości żelaznymi bramami. Wystarczy zamknąć bramy i postawić kilku żołnierzy by nikt nie przedostał się do środka.

1 lipca policja rozbiła demonstracje w Tiranie, Szkodrze, Kawaje i Sarandzie, gdzie zabito 35 osób. W lipcu wydano dekret o warunkach demonstracji i zgromadzeń w miejscach publicznych, zakazano ich jeśli «zmierzają do obalenia ustroju państwowego i społecznego» lub «narażają cześć i autorytet państwa». Nadal istniały więzienia polityczne w Tarovik, Burrel, Tiranie, Kosove, oraz obozy pracy w Spac, Bulqize, Ballsh, Sarandzie, Gjirokastrze i Qafe e Baryt.

Szturm na ambasady zaczął się 2 lipca 1990; pierwsza setka uciekinierów schroniła się w ambasadzie włoskiej, francuskiej i niemieckiej.⁵³ Zazwyczaj podawana jest liczba 6 tys. osób, które uciekły do ambasad, w tym 3 tys. do poselstwa RFN,⁵⁴ wiemy jednak dokładnie, że kraj ostatecznie opuściły 4.794 osoby, w tym 3405 robotników i tylko 155 inteligenów.⁵⁵ Uciekinierzy opanowali też statek w Durres i na plażach doszło do walk z policją. Sigurimi pojawiła się na ulicach Tirany i wprowadzono częściowo stan wyjątkowy. 7 lipca Alija wydał dekret zapewniający, iż uciekinierzy nie będą prześladowani, a kto chce opuścić kraj, dostanie paszport.

Do dziś nie wiadomo dlaczego Sigurimi pozwoliła na ucieczkę do ambasad. Podawane były dwie przyczyny. Pavli M. Qesku⁵⁶ twierdził, iż reżym chciał się w ten sposób pozbyć młodzieży, która byłaby siłą rewolucyjną ale struktura wyjeżdżających jasno pokazuje, iż nie byli oni zaangażowani w żadną działalność polityczną lecz chcieli po prostu poprawić warunki bytu. Ruch był spontaniczny i nie miał żadnego przywództwa. Według drugiej interpretacji popularnej w Tiranie władze chciały ukryć ofiary represji, ale rzekomych grobów 400 zabitych nigdy nie odkryto. Bardziej prawdopodobną przyczyną były rozgrywki

wewnątrzpartyjne. Biberaj zwraca uwagę, że masowa ucieczka spowodowała kryzys legitymizacji reżymu, a zdaniem Vickers wynikiem był kryzys w partii.⁵⁷

Fakt, iż intelektualiści dotąd bez przeszkód komunikujący się z korespondentami zagranicznymi, teraz stali się niedostępni dla nich, świadczy nie o braku odwagi tych pierwszych by poprzeć uciekinierów, jak uważa Biberaj, ale po prostu o innych instrukcjach oficerów prowadzących. Poprzednia dostępność intelektualistów wynikała z polityki władz, które oddziaływały na opinię publiczną poprzez zachodnie rozgłoszenie, którym partyjni intelektualiści mieli za zadanie udzielanie wywiadów. Ich obecne milczenie to jeszcze jeden dowód na sprawność aparatu Sigurimi.

Interpretacja zmian w Politbiurze jako skutku kryzysu ambasad wynika z niezrozumienia mechanizmu funkcjonowania systemu komunistycznego, w którym kryzysy są wywoływane po to by system mógł się samoregulować przez zmianę władzy.⁵⁸ Kryzys ambasad został więc wywołany by Alija mógł się nim posłużyć jako pretekstem do usunięcia z Politbiura swych konkurentów. 6 - 7 lipca 1990 roku na XI Plenum KC Alija wyrzucił z Politbiura zwolennika Nexhmije Xoxhy: Manusha Myftiu, a Lenka Çuko, choć pozostała w Politbiurze, przestała być sekretarzem KC. Stefaniego usunięto z Sekretariatu KC jeszcze w 1988 roku i dopiero teraz udało się zdymisjonować go ze stanowiska ministra spraw wewnętrznych i szefa Sigurimi, choć też jeszcze pozostał w Politbiurze. Nie wykluczone, iż był to główny cel operacji kryzysu ambasad. Grupa Nexhmije straciła znaczny wpływ i oskarżała o wywołanie zamieszek grupę Aliji. Gdyby było to oskarżenie rytualne, mowa była by o spisku imperialistów i kapitalistów, tymczasem użyto normalnego języka. Należy więc rozważyć tę interpretację. Kryzys ambasad nie tylko pozwolił na usunięcie ludzi Hoxhy ale także oznaczał koniec jego spuścizny. Pieriestrojka, główny cel Aliji, triumfowała. Alija zapowiedział wówczas zezwolenie na „ograniczony i kontrolowany sektor prywatny” w usługach, wprowadzenie „nowego systemu zarządzania gospodarką”. Jednocześnie z Politbiura wyrzucono Prokopa Murrę, który - jak widzieliśmy - był promowany przez samego Aliję, więc jego usunięcie można potraktować jako wynik kompromisu: usuwamy jednego waszego za jednego mojego. Fakt, iż Stefaniego pozostawiono w Politbiurze (udało się go usunąć dopiero w grudniu) i mianowano na pozbawione znaczenia stanowisko przewodniczącego Państwowej Komisji Kontroli, a nie zlikwidowano politycznie oznacza, iż toczyły się targi a siły były dość wyrównane. Na miejsce Stefaniego ministrem spraw wewnętrznych został Hekuran Isai (9 lipca 1990), który poprzednio już sprawował tę funkcję (15.01.1982 – 2.02.1989), co też świadczy, że klan Nexhmije nie został jeszcze zmiażdżony a tylko znacznie osłabiony.

Miranda Vickers mylnie podaje, iż z Politbiura usunięto także Vito Kapo.⁵⁹ Było to niemożliwe, gdyż Vito Kapo nigdy nie była członkiem Biura Politycznego lecz przewodniczącą Ligo Kobiet (1955-1982), a następnie ministrem przemysłu spożywczego i lekkiego (1982-1987, 1989-1990) i to właśnie stanowisko utraciła 9 lipca 1990 roku. Na miejsce Manusha Myftiu i Prokopa Murry do Politbiura wszedł Xhelil Gjoni, mąż siostry Hysni Kapo. Uważano go za następcą Aliję w partii,⁶⁰ co oznacza, iż Gjoni należał do ludzi Aliji, a przypisywanie mu konserwatywnych poglądów jest bez znaczenia.

9 lipca rząd wydał dwa dekrety: robotnicy będą wynagradzani według kategorii i będą otrzymywać 80 proc. zapłaty jeśli przestoje nie wynikają z ich winy. Dodajmy, że przemysł

już prawie nie pracował. 31 lipca wprowadzono zmianą w KK określając ucieczkę za granicę jako nielegalne przekroczenie granicy a nie jak dotychczas jako zdradę.

Biberaj potwierdza, że w lipcu 1990 roku, kiedy Sigurimi „nie potrafiła” obronić dwu bram wiodących na ulicę ambasad, „PPSh nadal sprawowała ścisłą kontrolę nad społeczeństwem a uścisk Sigurimi był przekonujący, że wydawało się rzeczywiście niemożliwe aby wyłoniła się zorganizowana opozycja”.⁶¹ W połowie 1990 roku uformowała się studecka grupa Azema Hajdariego z Tropoja, a więc z tego samego miasta co Berisha. Hajdari pochodził oczywiście z rodziny komunistycznej.⁶² W jego grupie byli pedagodzy Uniwersytetu i agenci Sigurimi.⁶³ Ruch studencki był więc kontrolowany przez nadal sprawną Sigurimi. Dlaczego zatem nie został zduszony w zarodku? Musiał cieszyć się ochroną we władzach partyjnych.

W ramach dalszych reform gospodarczych w sierpniu zlikwidowano monopol państwa na handel zagraniczny, co w praktyce oznaczało otwarcie dla zagranicznych kompanii handlowych.

W sierpniu 1990 roku Alija spotkał się z intelektualistami. Berisha wypowiadał się wówczas na temat mediów. Według Ismaila Kadare, Berisha i Pashko mieli domagać się pluralizmu politycznego ale zrezygnowali z tego żądania „z obawy o życie”.⁶⁴ Taka interpretacja Kadarego stoi jednak w sprzeczności ze świadectwem uczestnika zebrania, Luana Omariego, który 23 września 1993 roku w wywiadzie powiedział Mirandzie Vickers: „w sierpniu Alija zorganizował spotkanie z intelektualistami, obecni byli Omari, Brisha, Kadare, Pashko i inni. dyskutowano nad kwestią pluralizmu ideologicznego, intelektualiści bali się rewolucji, chcieli Gorbaczowa, byli w odróżnieniu od studentów pasywni.”⁶⁵ Omari nie ma powodu kłamać, natomiast Kadare musi przedstawiać groźbę śmierci by uzasadnić swą ucieczkę do Francji.

Biberaj twierdzi, powołując się na anonimowych uczestników spotkania, że ze stenogramu sierpniowej dyskusji intelektualistów z Aliją usunięto słowa Berishy o sytemie wielopartyjnym,⁶⁶ ale jak widzieliśmy konkretne świadectwo uczestnika zebrania temu właśnie przeczy, a więc żadnych dowodów na twierdzenia Biberaja nie ma oprócz jego przeświadczenia. Dodajmy, iż Biberaj, jako szef albańskiej redakcji „Głosu Ameryki” był zaangażowany politycznie w popieranie Berishy. A co najważniejsze, nie wiadomo jakiej formuły dokładnie użył Berisha.

Alija przedstawił wówczas koncepcję „pluralizmu idei” bez pluralizmu partii politycznych; stanowiła ona powielenie słoweńskiego „pluralizmu interesów” France Bučara z roku 1982 powtórzonego przez Kučana w roku 1988.

Gdy Berisha mówił o „pluralizmie idei” to realizował program Aliji i dopatrywanie się w „pluralizmie idei” Berishy sugerowania pluralizmu politycznego, a w „pluralizmie idei” Aliji, negacji systemu wielopartyjnego jest bezsensowne, gdyż opiera się nie na faktach i dokumentach ale domniemaniach co tajnie w głowie Berishy się klulo, a skąd o tym Biberaj wie. Może sam mu to Berisha powiedział ale rok czy dwa lata później, a więc już po fakcie.

We wspomnianym już artykule opublikowanym 17 września 1990 roku w organie Frontu Demokratycznego „Bashkimi”, Berisha apelował do intelektualistów by poparli demokratyzację i zaatakował elementy „antydemokratyczne i konserwatywne”, to oznaczało

w tamtej sytuacji przeciwników Aliji, a nie samego Aliję. „Fanatyczni i nietolerancyjni ludzie to ci, którzy zamiast pluralizmu myśli, wolą monizm, .. są oni niewątpliwymi antydemokratami“ – pisał Berisha, a więc wyraźnie wskazywał na przeciwników Aliji. „Pluralizm myśli“ to właśnie koncepcja Aliji „pluralizmu idei“ i z pluralizmem politycznym czy wielopartyjnością nie ma nic wspólnego. Berisha popularyzował po prostu koncepcję Ramiza Aliji, czyli wykonywał zadanie, które w sierpniu szef partii postawił przed partyjnymi intelektualistami.

Jeśli jak pisał Biberaj, partia kontrolowała społeczeństwo jak dawniej, to artykuł nie mógł się ukazać bez zezwolenia, jeśli nie zachęty ze strony Foto Çamiego, prawej ręki Aliji, chyba że uznamy, iż cenzury już nie istniała a Sigurimi była bezsilna. I nie przeczy temu fakt wcześniejszego odrzucenia artykułu przez „Zëri i Ppullit“, ani udzielenia nagany Qemal Sakajevej za jego publikację.⁶⁷ Dzięki temu Berisha stał się sławny i uzyskał autorytet.

Przypisywanie Berishy latem 1990 roku poglądów i zwłaszcza postawy jaką zajmował od stycznia 1991 roku jest ahistoryczne i ma służyć zrobieniu z niego głównego przeciwnika Aliji, a więc ukazać decyzję Berishy z grudnia 1990 roku jako konsekwencję wcześniejszej drogi. Tymczasem sam autor przytacza zdanie Aliji, iż wysłał Berishę by opanował ruch studencki w grudniu. Czy logiczne jest by Alija, zwłączany przez Berishę od pół roku, Berishę głównego swego przeciwnika jak pisze Biberaj, wysłał do studentów z takim zadaniem? Oczywiście nie.

We wrześniu Alija odwiedził USA i ONZ spotkał się z emigrantami balistami i Legaliteti w Nowym Jorku i Bostonie. Dano mu wtedy jasno do zrozumienia, że dopóki nie zdemontuje systemu Hoxhy, nie może liczyć na żadną pomoc.⁶⁸

We wrześniu 1990 roku wiceprzewodniczący komunistycznego Frontu Demokratycznego Ismail Kadare przybył do Francji i poprosił o azyl polityczny ale informację tę podano do wiadomości publicznej dopiero 25 października. Tłumaczenia Kadare, że wróci gdy będzie demokracja⁶⁹ albo wyemigrował by spowodować polityczny wstrząs w kraju i przyspieszyć przeniany nie można traktować poważnie. Kadare był zbyt uwikłany w popieranie komunizmu i Hoxhy, a z drugiej strony mógł nie czuć się spokojnie wobec podziałów w łonie władzy i wolał urządzić się we Francji, skąd zresztą nigdy na stałe już nie powrócił. Gramoz Pashko poparł Kadare i wezwał do zmian ale z tego wcale jeszcze nie wynika, iż domagał się systemu wielopartyjnego jak termin „zmiany” interpretuje Biberaj.⁷⁰ Do grudnia 1990 roku nikt z przedstawicieli elity politycznej o systemie wielopartyjnym nie mówił.

W październiku przedstawiono projekt ordynacji wyborczej, który zezwalał by swoich kandydatów zgłaszały organizacje oficjalne jak stowarzyszenia, związek weteranów, związki zawodowe i inne, głosowanie miało być tajne, a wybory zaplanowano na luty 1991 roku.⁷¹ Wszyscy kandydaci mieli jednak występować w ramach Frontu Demokratycznego na razie kierowanego jeszcze przez Nexhmije Hoxha, która w Politbiurze miała ”Grupę wdowy”.

6-7 listopada 1990 roku na XII Plenum Alija przedstawił program «demokratyzacji» - kopię programu Gorbaczowa z 1989 roku, zapowiadając: zezwolenie na inwestycje i kredyty zagraniczne, dokonanie zmian w konstytucji i przestrzeganie norm międzynarodowych, zniesienie zakazu życia religijnego,⁷² liberalizację podróży za granicę, oddzielenie partii od państwa, rezygnację PPSH z monopolu władzy ale bez pluralizmu politycznego; odtąd Front

Demokratyczny, organizacje weteranów, związki zawodowe, Związek Pisarzy, organizacja młodzieżowa tj. Komsomol będą niezależne od partii. Wzmocnić parlament miał nowy system wyborów; tajne głosowanie i wybór spośród wielu kandydatów ale zgłaszanych tylko przez w/w organizację oraz przez grupy obywateli, jeśli program ich kandydatów odpowiadał «interesom narodu». Oznaczało to legalizację grup nieformalnych.

W konsekwencji 13 listopada przyjęto ordynację zezwalającą na kandydowanie osób popieranych przez grupę co najmniej 300 wyborców, co odpowiadało mniej więcej ordynacji wyborczej zastosowanej w Sowietach w wyborach parlamentarnych w marcu 1990 roku, rzecz jasna tylko w republikach zachodnich.

18 listopada 1990 roku „Zeri i Popullit” opublikował wyjątki z dyskusji między partyjnymi intelektualistami. Berisha już twierdził, iż pluralizm idei bez alternatywnych organizacji jest bezwartościowy, a więc dopiero wówczas wezwał do pluralizmu politycznego, choć dokładnie nie sprecyzował co miał na myśli. Fakt jednak, iż jego głos znalazł się na łamach organu partii, nadawał mu statusu oficjalnego. Również 18 listopada historyk Mentor Belegu wezwał w „Drita” do wprowadzenia systemu wielopartyjnego wzorowanego na tym z lat 1920 –tych. Niektórzy posłowie już chcieli nad tą kwestią dyskutować. Oznacza to, iż pod koniec 1990 roku przynajmniej część elity władzy zdała sobie sprawę, iż wprowadzenie systemu wielopartyjnego może być dla niej korzystne, a więc opowiedziała się już za transformacją, a nie tylko „pierestrojką” wzorowaną na Gorbaczowie. Dodajmy, iż jak podkreśla Miranda Vickers, zimą roku 1990 na 1991 Sigurmi była „nie tknięta i jeszcze się jej powszechnie bano”,⁷³ a więc gdyby zwolennicy transformacji w nomenklaturze i partyjnej elicie nie mieli zagwarantowanego bezpieczeństwa z tej strony, nie wystąpiliby jawnie ze swymi koncepcjami, nawet gdyby zezwolił im na to Wydział Prasy KC.

W listopadzie, m. in. w Kavaje, powstawały Komitety Pluralizmu, które potem przekształciły się w lokalne organizacje Partii Demokratycznej.⁷⁴ W listopadzie powołano też specjalną komisję parlamentarną, której zadaniem było przygotowanie projektu nowej konstytucji dającej władzę prezydentowi. Alija realizował więc plan oddzielenia władzy partyjnej od państwowej czyli przeniesienia ośrodka decyzyjnego do struktur państwowych.

O ile na przełomie 1989 i 1990 roku nastąpił podział w kierownictwie komunistycznym na zwolenników zdestalinizowanego starego porządku i obóz „pierestrojkowy” Aliji, to w połowie 1990 roku ten ostatni pękł na ludzi, którzy chcieli zatrzymać się na etapie Gorbachowa i część elity władzy, zwłaszcza jej dzieci, która widziała przyszłość w transformacji. Był to więc w sumie proces identyczny jak w Związku Sowieckim, gdzie przeciwko Gorbaczowowi stanęli zwolennicy transformacji korzystający z opieki Jelcyna i wiernej mu części oficerów KGB.

Bez poparcia ludzi w Sigurimi i aparcie partyjnym grupa transformacyjna nie miałaby żadnych szans na działanie. Do grupy tej z pewnością należał Gramoz Pashko, rodzinie umocowany w strukturach Sigurimi i sam współpracujący z policją, natomiast Berisha dość długo wahał się.

Albańska elita intelektualna miała charakter komunistyczny i była ściśle zintegrowana z partią,⁷⁵ tym bardziej, że Uniwersytet w Tiranie, jedyny w Albanii, powstał dopiero w 1957

roku. Ogromna większość studentów pochodziła z rodzin komunistycznych.⁷⁶ Biberaj pisze, iż brak niekomunistycznej elity był największą przeszkodą w budowie instytucji demokratycznych,⁷⁷ ale nie wyciąga z tego wniosku odnośnie charakteru grupy społecznej, która była motorem zmian. Jeśli bowiem bunt nastąpił w środowisku komunistycznym, to nie oznaczał on powstania ruchu antykomunistycznego tylko podział dotychczasowej elity władzy i należy zbadać wedle jakiego kryterium nastąpił. W 1990 roku wygrał program „pieriestrojki”, teraz więc podział musiał dotyczyć tej grupy, która wyszła zwycięsko z walki ze zwolennikami jedynie destalinizacji i musiała zdecydować czy zatrzymać przemiany na poziomie przebudowy czy też pójść dalej w kierunku transformacji ustrojowej. Rozłam pokrywał się też z różnicami pokoleniowymi; grupa zbuntowana składała się z dzieci funkcjonariuszy partyjnych w tym wojska i Sigurimi, mogła więc też liczyć na ochronę rodziny.

8 grudnia 1990 roku w napiętej atmosferze przerwa w dostawie prądu w akademiku spowodowała wybuch; grupa licząca kilkuset studentów zorganizowała demonstrację. Na kampusie spotkała się z nimi delegacja, w skład której weszli: premier Mehmet Çarçani, spowinowacony z nim Pirro Kondi, szef partii w Tiranie, minister nauki Skënder Gjinushi i szef Komsomolu Lisen Bashkurti, ale rozmowy załamały się. 9 grudnia protest studentów nabral charakteru politycznego m.in. skandowano okrzyki na cześć Gorbaczowa ale też Ramiza Aliji, radio poinformowało o proteście studentów. 9 grudnia rano Alija przyjął delegację 14 studentów na czele z Azemem Hajdarim, nie zapadła jednak żadna decyzja; po ich powrocie szef MSW Hekuran Isai kazał policji zaatakować studentów; byli pobici, kilku studentów aresztowano.

Nie można tego działania traktować inaczej niż jako prowokację wymierzoną w Aliję, gdyż Isai należał do jego przeciwników w Politbiurze i chciał w ten sposób wywołać zamieszki. Alija natomiast cały czas nastawiony był na negocjacje. Gdyby chciał użyć represji, w tej fazie konfliktu, pokonałby demonstrantów bez trudu, z powodu ich małej liczby i braku poparcia dla nich ze strony mieszkańców Tirany. Isaiowi też nie zależało na zdławieniu ruchu studenckiego tylko jego rozszerzeniu, czemu miała służyć prowokacja, ponieważ prawdopodobnie uważał, że studenci skierują swój gniew przeciwko Aliji. W przeciwnym wypadku użył by po prostu siły wystarczającej do stłumienia protestu, a nie jedynie jego podgrzania.

Berisha wrócił z zagranicy 8 grudnia i następnego dnia nie udał się do studentów, którzy mu nie ufali,⁷⁸ widząc w nim człowieka związanego z Aliją. Dysponujemy dwoma relacjami samego Aliji na temat roli Berishy.

Według wywiadu udzielonego przez Aliję w kwietniu 1992 roku,⁷⁹ wezwał on Berishę i poprosił by ten użył swego wpływu do przekonania studentów do zakończenia bojkotu zajęć.

7 maja 1995 roku „Koha Jonë” opublikowała wywiad z Aliją udzielony w więzieniu, w którym wówczas przebywał. Były prezydent i szef partii opowiadał: „10 grudnia 1990 roku wieczorem dowiedziałem się, że w Komitecie Partyjnym Tirany odbywa się zebranie z grupą lektorów partyjnych na temat wydarzeń na kampusie uniwersyteckim. Wśród profesorów i wykładowców na zebraniu obecny był Sali Berisha. Prawdą jest, iż mało wówczas o nim wiedziałem, z wyjątkiem tego że jest kardiologiem, był we Francji na specjalistycznym kursie

i że jest komunistą (...) Byłem zainteresowany tym, że Berisha jest z Tropoja, ponieważ przywódcy studenccy byli też z północy. Pouczyłem Berishę aby powiedział przywódcom studenckim, że pójdę i spotkam się z nimi, jeśli uszanują porozumienie zawarte z poprzednim rządem, że będą chodzili na zajęcia jak zwykle.”

Oczywiście wersję, iż Alija nie znał Berishy można od razu odrzucić jako podyktowaną sytuacją w 1994 roku, kiedy Alija nie chciał przyznać się do związków z człowiekiem, który wsadził go do więzienia. Jak już widzieliśmy, Alija dyskutował z Berishą na spotkaniu w sierpniu 1990 roku, a według Dhimitriego Alija spotykał się z Berishą osobiście, sam Berisha nie mógł być lansowany przez partyjne media bez poparcia Aliji, którego wspierał swoimi artykułami. Ponadto Berisha oddawał drobne przysługi członkom Politbiura za Hoxhy, więc nie mógł nie znać jednego z nich, Aliję, tym bardziej jeżeli weźmiemy pod uwagę szczupłość elity w Tiranie; wszyscy musieli się tam znać.

Tę wersję Aliji potwierdza też Luan Omari, choć wysłanie Berishy przypisuje organizacji partyjnej Tirany: „Komitet partyjny Tirany wysłał Berishę do studentów, którzy strajkowali w 1990 roku, żeby byli umiarkowani.”⁸⁰

Słowa Aliji, iż wysłał Berishę do studentów by ten opanował sytuację zyskują na wiarygodności jeśli przypomnimy, że obaj pochodzili z północy. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż Berisha i główny przywódca studentów Azen Hajdari pochodzili z Tropoja, ale z regionu tego wywodziła się większość leaderów studenckich: Bardhyl Ukcama, Gjin Progni, Arber Ahmetaj i Bislim Ahmetaj, Afrim Krasniqi, Flamur Buçpapaj i Kismet Pali.⁸¹

Skoro Alija dowiedział się o zebraniu w komitecie partyjnym Tirany 10 grudnia wieczorem, to Berisha mógł przyjść do studentów najwcześniej 10 grudnia po tym fakcie czyli późnym wieczorem. Nie było go zatem w pierwszej grupie przybyłych. Fevziu pisze,⁸² iż od południa 9 do 12 grudnia przybyli do studentów m.in. Arben Demeti, Arben Imami (ur. 1958), pracownik Akademii Sztuk Pięknych, Edmond Trako, Eduard Selami, reżyser teatralny i filmowy Edmond Budina, Bardhyl Reso, Genc Ruli, prawnik Zef Brozi ... 10 grudnia rano pojawił się Preć Zogaj (TW Sigurimi⁸³) razem z dyrektorem organu Komsomolu “Zëri i Rinisë” Remzi Lanim, a 10 wieczorem doszło do spotkania Ramiza Aliji ze studentami. Jak z tego wynika, jeśli Alija obiecał przybycie do studentów po misji Berishy, musiał się z nimi spotkać się o północy z 10 na 11 grudnia.⁸⁴

Miranda Vickers także uważa, iż Alija podjął decyzję o wysłaniu Berishy jako mediatora na Uniwersytet.⁸⁵ Zdaniem Biberaja, Berisha wystąpił jako pośrednik, ale zachęcił studentów do kontynuacji protestu i włączenia pluralizmu politycznego do petycji wyrażającej „poparcie dla demokratycznych reform zainicjowanych przez Aliję”.⁸⁶ To twierdzenie Biberaja nie jest wiarygodne z dwu powodów. Po pierwsze autor był zaangażowany politycznie po stronie Berishy, a po drugie, jak zobaczymy Berishy nie było wśród grupy opracowującej program partii 12 grudnia rano w domu Gramoza Pashko.

11 grudnia 1990 roku na posiedzeniu KC postanowiono nie używać siły i przyjęto uchwałę o możliwości utworzenia «politycznych organizacji niezależnych w zgodzie z obowiązującym ustawodawstwem» wraz z prawem zgłaszania kandydatów w wyborach, przyjęto dymisję 5 z 11 członków Politbiura, w tym Simona Stefaniego, a do rządu wprowadzono 39 letniego

Fatosa Nano, doradcę ekonomicznego KC, który zawdzięczał swą karierę Nexmiję Hoxha,⁸⁷ pod której kierownictwem pracował w Instytucie Studiów nad Marksizmem - Leninizmem ale zmienił promotora na Ramiza Aliję.

Dopiero po decyzji władz partyjnych, a tak naprawdę samego Aliji, gdyż był on jedyną osobą mogącą decydować wobec niemocy KC,⁸⁸ Arben Demeti, Arben Imami, Aleksander Meksi, Edmond Trako, Eduard Selami, Edmond Budina, Bardhyl Reso, Genc Ruli, Zef Brozi, Preç Zogaj (TW Sigurimi), Remzi Lani, zebrali się 12 grudnia rano w domu Gramoza Pashko i napisali szkic programu minimum.⁸⁹ W preambule odwoływano się do „demokratycznych reform zainicjowanych przez Aliję”. Trudno więc uznać, iż PD była od początku nastawiona konkurencyjnie do władzy Ramiza Aliji. Raczej pierwotnie zakładano współpracę. Prawdopodobnie Berisha początkowo wahał się zanim postanowił zbudować własną pozycję polityczną w opozycji do Aliji i partii postkomunistycznej, oczywiście nie ze względu na swój rzekomy antykomunizm tylko by zdobyć władzę. Po prostu wyczuł właściwy moment, podczas gdy grupa Pashko chciała współpracować z Aliją zgodnie z wcześniej przewidzianym scenariuszem. Według Vickers Alija planował, że partia komunistyczna będzie mogła zachować swoją pozycję koegzystując z opozycją, którą powierzył godnym zaufania zawodowcom.⁹⁰ Byłby to system wielopartyjny z jedną, w danym wypadku postkomunistyczną, partią dominującą, co odpowiadało koncepcją jakie próbowano realizować w bloku sowieckim w 1989 roku. Partie powstawały z pomocą władz. 28 listopada oficjalnie w podziemiu założono partię ekologiczną, a 25 grudnia w Szkodrze partię chadecką założył Simon Xhubani, który wiosną 1990 roku opuścił po 26 latach więzienie skazany za «tajne związki z Watykanem». Rzecz jednak w tym, iż Alija stymulował powołanie partii Ekologicznej, Agrarnej i Partii Jedności Narodowej by kontrolować pozycję PD.⁹¹

Jednak sama Vickers sobie przeczy stwierdzając następnie, że Alija chciał utrzymać system jednopartyjny,⁹² co wynika z trudności pogodzenia wniosków narzucających się z analizy wydarzeń i kurczowego trzymania się tradycyjnej interpretacji przeciwstawiającej Aliję i demokratyczną opozycję. Charakterystyczne, że wielu przybyłych do studentów między 9 i 10 grudnia znalazła się później w grupie Pashko: Arben Dementi, Arben Imami, Preç Zogaj. Zwraca uwagę brak w gronie redaktorów programu chociaż jednego przedstawiciela studentów. Była to bowiem zbyt poważna sprawa, by elita władzy wypuściła ją ze swych rąk.

W wywiadzie Luan Omari powiedział Vickers 23 września 1993 roku, iż pierwotna nazwa stronnictwa brzmiała: Partia Młodzieży i Intelktualistów, i w kilka dni później zmieniono ją na Partia Demokratyczna. Hajdariego wybrano na przewodniczącego, członkami partii byli Preç Zogaj (TW Sigurimi), Albert Carici, Edmond Trako, natomiast Neritan Ceka pierwotnie nie należał do PD.⁹³ Komitet kierowniczy PD składał się z 6 studentów: Azema Hajdariego, Blendi Gonxhe, Shinasi Ramy, Arbena Liki, Arben Suli, Alma Blendo oraz intelektualistów, z których prawie wszyscy byli członkami partii komunistycznej: Sali Berisha, Gramoz Pashko, brat jego diostry Genc Ruli, Aleksander Meksi, Arben Imami, Eduard Selami i Preç Zogaj (TW Sigurimi).

Selami po napisaniu pracy magisterskiej na temat estetyki Hoxhy⁹⁴ (1985), wykładał marksizm-leninizm na Uniwersytecie w Tiranie (1989-91), był synem pułkownika Hoxhy, jego matka też służyła w wojsku, zaś brat był oficerem Sigurimi. Genc Ruli, był synem pułkownika

Sigurimi. Główni przywódcy: Berisha i Pashko zostali wylansowani przez media nadzorowane przez Çamiego w 1990 roku, wówczas prawę rękę Ramiza Aliji.

Partia Demokratyczna od początku dzieliła się na trzy frakcje: Berishy, Pashko i Hajdariego. Nawet Biberaj przyznaje, że niektórzy członkowie komitetu byli gotowi zaoferować kompromis niszcząc nową partię.⁹⁵ Zgadza się to z interpretacją wydarzeń Mirandy Vickers. Píše ona, iż partia komunistyczna zezwoliła na powstanie PD mając nadzieję, że będą nią kierowali zaufani byli, komuniści jak Berisha, Pashko, brat Kadarego dr. Shahin Kadare lekarz onkolog, Neritan Ceka, bezpartyjny archeolog należący do elity. Co najmniej część z nich została umieszczona na czele ruchu (PD) przez Aliję.⁹⁶ Vickers przyznaje też, iż Partia Demokratyczna powstała w elicie stołecznej, która obejmowała wielu wieloletnich komunistów.⁹⁷ Dhimitri wspomina, że początkowo byli więźniowie bali się przystępować do PD, traktując ją jako twór komunistyczny⁹⁸ i potwierdza, iż dwoma najważniejszymi przywódcami byli Berisha i Pashko.⁹⁹ Ciekawe, że Pashko wystąpił z partii komunistycznej dopiero cztery dni po utworzeniu Partii Demokratycznej.¹⁰⁰

Nikt jednak nie wyciąga logicznego wniosku z przedstawionych informacji, iż PD pierwotnie reprezentowała część obozu władzy, tylko nadal mówi o opozycji antykomunistycznej tworzonej przez nowe ugrupowanie, przenosząc na sytuację z przełom lat 1990 – 1991, sytuację z roku 1992, kiedy PD poparło wielu byłych więźniów politycznych widzących, że Berisha stawia na walkę z komunistami.

14 grudnia wybuchły demonstracje najpierw w Elbasan, a następnego dnia w Szkodrze, Durres i Kavaje; atakowano siedziby partii, budynki rządowe i państwowe np. kina, księgarnie i biblioteki, na razie by spalić dzieła Hoxhy. W Elbasan, a potem w Durres od 10 rano do południa policja nie reagowała. Według oficjalnych informacji, 15 grudnia w Szkodrze czolgi broniły siedziby partii komunistycznej, którą obrzucono dynamitem, ratusza i radiostacji, pomnik Hoxhy wysadzono dynamitem. Na ścianach budynków widniały ślady kul. Policja i wojsko nie interweniowały od razu. W sumie aresztowano 40 osób. Armia i Sigurimi przywróciły porządek, a więc nadal były sprawnymi narzędziami władzy. Zwlekanie z interwencją pozwoliło jednak na rozwój zamieszek i stworzenie odpowiedniej atmosfery do pozbycia się przez Aliję ludzi Nexmije Hoxha i jej samej. Dlatego jak zwykle po rozruchach doszło do kolejnych zmian we władzach partyjnych, rzecz jasna na korzyść Aliji.

16 grudnia Berisha i Pashko spotkali się z Aliją, który obiecał wydanie dekretu o zakładaniu niezależnych organizacji politycznych. Istotnie następnego dnia parlament przegłosował ustawę o tworzeniu partii politycznych, co umożliwiło oficjalne zarejestrowanie PD. Demokraci chcieli przeniesienia wyborów na maj.

20 grudnia zdemontowano w Tiranie 10 m pomnik Stalina ale po drugiej stronie pozostał jeszcze monument Lenin, następnego dnia przemianowano nazwy odwołujące się do Stalina. 21-22 grudnia 1990 roku na konferencji krajowej PPSH Nexhmije Hoxha musiała podać się do dymisji ze stanowiska przewodniczącej Frontu Demokratycznego; zastąpił ją premier Adil Çarçani, co zapowiadało jego usunięcie ze stanowiska szefa rządu. Jednocześnie doszło do zmian w Politbiurze; wreszcie udało się z niego wyrzucić dwu członków: Simona Stefaniego i Lenkę Çuko oraz dwu kandydatów: Pirro Kondi, szefa organizacji partyjnej stolicy i Qiriako Mihali. Do sekretariatu wszedł popierający zmiany Spiro Dede,¹⁰¹ dyrektor Mauzoleum

Hoxhy, wydawca organu teoretycznego PPSH „Rruga e Partisë” i pracownik Instytutu Studiów Marksistowsko-Leninowskich. Oznaczało to ostateczny cios dla przeciwników Aliji, miał on jednak zapłacić również utratą dwu swoich ludzi: Muho Asllaniego i Foto Çamiego, który realizował dotychczas politykę „głasności” Aliji w mediach, ale nie był już potrzebny. Jednocześnie w Tiranie obalono pomnik Stalina, co zapowiadało ostateczną rozprawę z pamiątkami po Hoxhy.

O zmianach w obozie władzy i zwycięstwie grupy transformacyjnej świadczy zachowanie wielu członków elity komunistycznej. Historyk Arben Puto, który - jak widzieliśmy - w styczniu 1990 roku publicznie popierał istniejący system, pod koniec roku stał się jednym z najgłośniejszych obrońców demokracji i praw człowieka. „Nawrócenie” nie mogło być przypadkowe, skoro Puto, były szef komisji konstytucyjnej z 1976 roku, ściśle związany z rządzącymi kręgami w reżymie komunistycznym - jego dwie siostry wyszły za członków Politbiura - możliwe też, że miał jakieś związki z Shehu,¹⁰² stanął na czele Forum Obrony Podstawowych Praw Człowieka i Wolności. Sekretarzem Forum został Abdi Baleta, przedstawiciel Albanii w ONZ w latach 1977-1982 (TW Sigurimi, związki z KGB¹⁰³). Po powrocie do kraju Baleta został przewodniczącym Sądu w Pogradecu (1982-1987), następnie wykładał prawo międzynarodowe na Wydziale Prawa Uniwersytetu i był współpracownikiem Instytutu Studiów Marksistowsko-Leninowskich, kierowanym przez Nexhmije Hoxha, której krewną była żona Balety. Członkami Forum zostali: Neshat Tozaj, wspomniany już oficer Sigurimi, którego Biberaj uparcie nazywa pisarzem, dyrektor filmowy Kujtim Çashku, sędziowie: Manol Konomi i Rustem Gjata oraz Remzi Lani, dyrektor organu Komsomolu „Zëri i Rinisë”, wspomniany już osobisty lekarz Hoxhy Ylli Popa, a także pisarze: autor poematów na cześć Hoxhy Besnik Mustafaj, Elsa Ballauri, Zana Shuteriqi, historyk Kristo Frashëri oraz tłumacz Jusuf Vrioni, który w czasach Hoxhy musiał pracować nad przekładami „dzieł” dyktatora z albańskiego na francuski. Nikt spośród członków Forum, oprócz Jusufa Vroniego, który spędził 12 lat w więzieniu Hoxhy, nie był prześladowany lecz wszyscy należeli do komunistycznego establishmentu.¹⁰⁴ Forum zażądało odważnie zwolnienia więźniów politycznych.

29 grudnia PPSH zaakceptowała gospodarkę rynkową i demokrację polityczną; wielopartyjne i wolne wybory w lutym 1991 roku oraz publikację przez PD własnego organu prasowego. 30 grudnia związki zawodowe ogłosiły niezależność i tę informację podała TV i prasa. 31 grudnia opublikowano projekt nowej konstytucji; zezwalała ona na strajki, wyznawanie religii, posiadanie własności prywatnej, tworzenie partii politycznych, centrum władzy oficjalnie przechodziło od sekretarza partii komunistycznej do prezydenta i nic nie mówiła o partii komunistycznej i dyktaturze proletariatu, choć pozostawiła jeszcze starą nazwę państwa: Socjalistyczna Republika Ludowa Albanii. 3 kwietnia 1992 roku prasa doniosła, że od roku Sigurimi niszczyła akta, a więc proceder ten, który zawsze zwiastował nadchodzącą transformację ustrojową, musiał zacząć się na przełomie 1990 i 1991 roku. Można zatem śmiało postawić tezę, iż pod koniec roku 1990 Alija podjął decyzję o zakończeniu „pieriestrojki” i przejściu do likwidacji ustroju komunistycznego. Był w tym wypadku wyrazicielem woli tej części komunistycznej elity władzy, która opowiedziała się za transformacją.

ALBANIA 1991 – 1992 – TRANSFORMACJA

5 stycznia 1991 roku ukazał się pierwszy numer organu Partii Demokratycznej „Rilindja Demokratike” („Odrodzenie Demokratyczne”). Redaktorem naczelnym został Frrok Çupi (TW Sigurimi¹⁰⁵), autor odważnych artykułów krytykujących członków Politbiura. Inni również zasłynęli z bezkompromisowego pisania: Preç Zogaj, Petraq Kolevices, Mitro Çela, Rudolf Marku, Besnik Mustafaj.¹⁰⁶ W rzeczywistości była to akcja skierowana przeciwko rywalom Hoxhy z partii, Sigurimi istniało nadal i wystarczyłby rozkaz Aliji by interweniowało.

5 stycznia amnestionowano także 202 więźniów, 20 stycznia zwolniono kolejnych 120 ale amnestię powszechną ogłoszono 12 marca, zaś ostatnich więźniów politycznych zwolniono dopiero w lipcu 1991. Władzy chodziło o to by zwalniani więźniowie nie mogli wpływać na scenę polityczną w pierwszej połowie 1991 roku, kiedy miały miejsce wybory i próby utworzenia rządu koalicyjnego. W praktyce więc środowisko to nie mogło wcześniej odegrać żadnej roli, zwłaszcza w czasie pierwszych wyborów w marcu. Dodajmy, że niekomunistyczna inteligencja przebywała w wioskach internowani. Wszystkie decyzje zapadały zatem do pierwszych wyborów w środowisku elity komunistycznej. Byli więźniowie zaczęli się organizować dopiero w drugiej połowie 1991 roku tworząc Stowarzyszenie byłych Więźniów Politycznych i Represjonowanych (Shoqata e ish-të përndjekurve dhe të burgosurve politikë) i dopiero wtedy stali się siłą polityczną, która w drugich wyborach poparła masowo Partię Demokratyczną. Na początku do PD przystępowali przede wszystkim przedstawiciele komunistycznej inteligencji jak: Besnik Mustafaj, Rudolf Marku, Koci Petriti, Teodor Keko, Natasza Lako, którzy w przeszłości pisali poematy na cześć Hoxhy i innych przywódców komunistycznych.¹⁰⁷

8 stycznia 1991 parlament uchwalił ustawę zezwalającą zagranicznym bankom na działanie na terenie Albanii i 20 stycznia Albania poprosiła o przyjęcie do MFW.

16 stycznia Alija zgodził się przesunąć wybory na 31 marca 1991 roku w zamian za zgodę na zamrożenie płac i zaprzestanie strajków do 1 maja. 22 - 24 stycznia nadal trwały ataki na obiekty państwowe i masowe ucieczki do Włoch i Grecji. 25 stycznia rząd przyznał prawo do strajku po przeprowadzeniu tajnego głosowania wśród załogi, a trwały strajki placowe górników. Rzeczywiście, ruch strajkowy zakończył się 23 stycznia. Jak podkreśla Biberaj, głównym celem Aliji było wybranie prezydentem przez nowy parlament. Szef partii albańskiej powielał zatem schemat zastosowany w Sowietach i Europie komunistycznej, gdzie komunistyczny prezydent stawał się głównym gwarantem zachowania pozycji przez dotychczasową elitę i ośrodkiem władzy, czemu towarzyszyło przesunięcie jej centrum z partii na struktury państwowe.

W styczniu, miesiąc po PD, powstała Partia Republikańska. Założyli ją pisarz historyczny Sabri Godo¹⁰⁸ i Vangjush Gambeta, którego szwagier Koço Theodosi został wygnany z Politbiura i skazany jako wróg ludu. Gambeta za związki rodzinne spędził 15 lat w internowaniu.¹⁰⁹ PR, podobnie jak inne stronnictwa, była powiązana z funkcjonariuszami komunistycznymi, zaś sam Alija pomógł w wyborze Godo przewodniczącym partii.¹¹⁰ Byłoby to zgodne z faktem, iż powstanie innych ugrupowań – jak już wspomnieliśmy, też było stymulowane przez Aliję oraz z linią programową Godo, który popierał Aliję do końca 1991 roku. Bardziej radykalni działacze jak Hysen Çobani i Bardhyl Zeka, zostali z partii

wyeliminowani. To właśnie Godo rzucił publicznie ideę prezydentury,¹¹¹ która stanowiła główny punkt programu Aliji.

„Rilindja Demokratike” z 26 stycznia 1991 roku żądała zmiany ordynacji wyborczej, depolityzacji MON, MSW, ministerstwa sprawiedliwości, likwidacji komisarzy politycznych w wojsku oraz komórek partyjnych w instytucjach państwowych. W styczniu przewodniczącym Komisji Organizacyjnej PD był nadal Azem Hajdari. 9 lutego 1991 roku Aleksandra Meksiego powołano na czasowego przewodniczącego Komitetu Dyrektorów czyli zarządu Partii Demokratycznej, a 13 lutego wybrano 19 osobowy Komitet Dyrektorów, który miał kierować partią do zebrania się konferencji krajowej; weszło do niego trzech nowych członków – wówczas ludzi Berishy: Blerim Çela, Neritan Ceka, Rexhep Uka. Dopiero wtedy wybrano Berishę przewodniczącym Partii Demokratycznej, a Selamiego jej sekretarzem.

6 lutego 10 tys. studentów Uniwersytetu w Tiranie rozpoczęło strajk, którym kierował Komitet Inicjatywny Ruchu Studenckiego w Tiranie w składzie: Blendi Gonxhe, Ridvan Peshkepja (TW Sigurimi¹¹²), Kastriot Gjoka, Arben Lika i Arjan Manahasa. Przygotował on petycję w sprawie poprawy warunków socjalnych, co obiecano już w grudniu, likwidacji ćwiczeń wojskowych i nauki marksizmu leninizmu, dymisji rządu, który – przypomnijmy – był już od listopada przeznaczony przez Aliję do zdymisjonowania, zmiany nazwy Uniwersytetu (nosił on imię Hoxhy); później doszło żądanie ustąpienia szefa MSW Hekurana Isai, jednego z przeciwników Aliji. Szef Komsomolu Lisen Bashkurti był wówczas przeciwny zmianie nazwy Uniwersytetu. Studenci strajkowali bez poparcia partii politycznych związanych umową z Aliją z 16 stycznia. Około 8 lutego znów powtórzyły się ataki na sklepy, budynki partyjne, w Durres doszło do walk kandydatów do emigracji z policją.

8 lutego opublikowano decyzję o zezwoleniu na posiadanie prywatnych samochodów i obiecano depolityzację armii, policji i sądownictwa, następnie parlamentu upoważnił radę ministrów do przygotowania ustaw o wyjęciu tych organów spod kontroli partii. Wobec tych poważnych ustępstw upieranie się Aliji przy pozostawieniu starej nazwy Uniwersytetu, co było aktem symbolicznym bez realnego znaczenia, nie można inaczej tłumaczyć jak właśnie dążeniem do stymulowani radykalizacji ruchu przed zbliżającym się Plenum KC, na którym miał on rozprawić się z przeciwnikami.

12 lutego powstał Związek Ochotników Hoxhy kierowany przez Hysniego Milloshi, a wrzeczywistości sterowany przez funkcjonariuszy wyeliminowanych przez Aliję.

18 lutego policja otoczyła 723 studentów i wykładowców, którzy zabarykadowali się w stołówce Uniwersytetu i rozpoczęli głódówkę. Kierowali nimi: Ridvan Peshkepja (TW Sigurimi), Blendi Gonxhe (obaj z grupy Pashko) i Arben Lika. Tego samego dnia władze uznały wolny związek górników, który 19 lutego wezwał do strajku generalnego na znak poparcie dla studentów i ich żądań. Do studentów dołączyli też robotnicy i urzędnicy w Tiranie. 20 lutego na Placu Skandenberg, gdzie wznosił się pomnik Envera Hoxhy, zebrało się sto tysięcy demonstrantów. Między 20 a 23 lutego MON zmobilizował czołgi i piechotę¹¹³ ale to jakoś nie pomogło o obronić pomnika. Demonstranci obalili monument, a następnie odcięli jego głowę i obwozili po mieście. Kilka godzin później Gjinushi poinformował, że władze zmieniają nazwę Uniwersytetu.

Poważną rolę w demonstracjach studenckich odegrał Pandeli Majko, ur. 1967, syn generała Hoxhy,¹¹⁴ uczestnik delegacji studenckiej, która 10 grudnia 1990 roku rozmawiała z Ramizą Aliją i jeden z późniejszy leaderów partii postkomunistycznej, premier (1998-1999; 2002) i minister obrony narodowej (2000) w jej gabinetach.

Należy wziąć pod uwagę świadectwo Nexhmije Hoxha, według której całą sprawę przygotowano w Sigurimi, poluzowano wcześniej umocowania pomnika tak by demonstranci mogli go obalić 20 lutego, a platforma ciężarowa którą obwożono głowę pomnika, należała do MSW.¹¹⁵ Gdyby oskarżenia wdowy miały charakter rytualny, a nie rzeczywisty, mówiłaby ona o spiskowcach - „zachodnich imperialistach”.

W lipcu 1991 roku Hekuran Isai twierdził, że 20 lutego odmówił wykonania rozkazu Aliji strzelania do demonstrantów. Alija temu zaprzeczał i wywiady Vickers z oficerami współpracującymi z Aliją potwierdzają jego wersję, a nie oskarżenia usuniętego ministra.¹¹⁶

W Tiranie po spotkaniu Aliji z przedstawicielami PD i PR w końcu lutego strajk głodowy na Uniwersytecie zakończono, ale 7 marca ludzie opanowali statki w Durres, Vlorze i Shenglin i dokonali masowej ucieczki do Włoch. Od lipca 1990 do marca 1991 roku uciekło 60 tys. Albańczyków. Opozycja polityczna nie miała żadnego wpływu na ludzi, którzy woleli głosować nogami. W całym kraju niszczone też symbole reżymu Hoxhy.

22 lutego Alija wykorzystał po raz kolejny zamieszki by wzmocnić swoją pozycję; przejął bezpośrednią władzę, zdymisjonował Hekurana Isai i mianował ministrem spraw wewnętrznych Gramoza Ruçi, zdymisjonował Adila Çarçani, co jak widzieliśmy było postanowiono już dwa miesiące wcześniej i mianował premierem Fatos Nano, powołał też 9 osobową Radę Prezydencką, która zagroziła stanem wyjątkowym. Jej członkami zostali: Fatos Nano, Haxhi Leshi, były (1954 - 1982) przewodniczący Prezydium Zgromadzenia Narodowego czyli tytułarny Prezydent Republiki, Kleanth Koçi, przewodniczący Sądu Najwyższego, wspomniany już pisarz Kiço Blushi, profesorowie Uniwersytetu Lufter Xhuveli, rektor Instytutu Rolnictwa (1975-1988) i późniejszy przewodniczący Partii Agrarnej oraz matematyk Rexhep Mejdani (późniejszy prezydent), dziennikarka Minella Dalani oraz oficer wojska Xhenet Muço. Wszyscy wymienieni byli całkowicie zależni od Aliji i nie posiadali własnej bazy czy klanu. W ten sposób Alija pozbył się ostatecznie partii komunistycznej jako centrum władzy, co było posunięciem charakterystycznym dla etapu transformacji w państwach bloku sowieckiego. Wprawdzie formalnie był tylko tytułarnym prezydentem (Prezydium Zgromadzenia Narodowego) ale faktycznie miał już władzę prezydencką zanim doszło do zmiany konstytucji i formalnego wyboru Aliji głową państwa przez parlament. Od początku 1991 roku zaczęła się też prywatyzacja nomenklaturowa, która w Albanii polegała na przejmowaniu sklepów,¹¹⁷ ponieważ zakłady przemysłowe oparte na technologii chińskiej (tj. sowieckiej z lat 1930-tych czyli amerykańskiej z okresu I wojny światowej) nadawały się tylko do zamknięcia. Qesku datuje początek procesu zmiany własności na lata 1990 – 1991, kiedy system własności państwowej całkowicie się załamał. Prywatyzacja nomenklaturowa polegała nie tylko na przejmowaniu sklepów ale sprzedaży na własną rękę wszelkiego mienia państwowego, np. produktów z magazynów państwowych czy wyposażenia. Qesku, który był naocznym świadkiem tych wydarzeń i pracował w wydawnictwie „8 Nëntori”, przytacza przykład Spiro Dede, który dzięki sprzedaży podległego mu mienia państwowego, mógł założyć następnie prywatne wydawnictwo.¹¹⁸ Początek prywatyzacji nomenklaturowej późną

jesienią 1990 roku pokrywa się zatem z przejściem kierowniczej grupy komunistów albańskich na czele z Aliją od pieriestrojki do transformacji i powstaniem Partii Demokratycznej.

Już 7 lutego 1991 Berisha oskarżył Kiço Mustaqi, szefa MON o przygotowania do zamachu stanu. Około 20 lutego słuchacze Akademii Wojskowej w Tiranie utworzyli «Komitet Incjatywny szkoły wojskowej Tirany dla obrony interesów narodu i partii», na czele którego stanął Agim Bajraktari. Na początku zażądali ochrony pomników Hoxhy, podporządkownia radia i TV Radzie Prezydenckiej i spotkania z Aliją, przedstawicielami partii politycznych, MSW i MON oraz z dziennikarzami. Do spotkania doszło 22 lutego; wówczas Bajraktari zarzucił Aliji brak zdecydowania. wojskowi chcieli pozbawić go stanowiska dowódcy naczelnego. W czasie trwania spotkania doszło do walk przed Wyższą Akademią Wojskową, gdzie padło 3 zabitych demonstrantów i 1 policjant. Dyskusję z wojskowymi Alija kontynuował w MSW; zażądali oni wówczas odwołania nowego ministra obrony Manxhara Binaj, byłego sekretarza partii z Gjirokastry, delegalizacji PD, wprowadzenia stanu wyjątkowego i zapewnienia bezpieczeństwa rodzinie Hoxhy. Alija tłumaczył się, że 20 lutego wydał rozkaz strzelania tylko Hekuran Isai go nie wykonał. Później tej wersji zaprzeczył, zresztą jak widzieliśmy rozmowy prowadzone przez Vickers w tej sprawie przeczą jakoby Alija kazał strzelać ale można zrozumieć dlaczego tak twierdził do atakujących go oficerów. Ruch wymierzony był więc w Aliję ale szef partii i późniejszy prezydent nigdy nie pociągnął jego uczestników do odpowiedzialności, co wydaje się dziwne, zważywszy np. aresztowanie w lipcu 1991 roku Isaia i Myftiu. Wyżsi oficerowie zostali skazani dopiero w roku 1996, kiedy PD i Berisha w pełni kontrolowali kraj. Do dziś sprawa owego buntu nie została wyjaśniona. Ruch wojskowych Abpi Baleta (TW Sigurimi), wówczas działacz PD nazwał „akcją antykonstytucyjną”, a sama Partia Demokratyczna zapowiedziała, iż w razie puczu wojskowego poprze Aliję. Wobec sprzeciwu wojska Alija musiał ustąpić i w rządzie Fatosa Nano pozostawił ministra obrony Kiço Mustaqi.¹¹⁹

Po 20 lutego władze zaostrzyły cenzurę w radio i TV,¹²⁰ a więc jeśli chciały były w stanie nadal kontrolować media państwowe. Przed wyborami zwiększono powierzchnię działek przyzagrodowych, zezwolono na prywatną hodowlę nieograniczonej ilości bydła, na otwarcie kościołów i meczetów oraz jak już pisano 12 marca zwolniono dalszych więźniów oraz nawiązano stosunki dyplomatyczne z USA.

PR zaprezentowała program połowicznych reform, np. była wówczas przeciwna obrotowi ziemią; zebrania partyjne odbywały się tylko w zamkniętych salach, Republikanie mniej radykalni niż PD, sami skazali się na przegraną, tym bardziej, że Godo w TV wezwał do głosowania na Aliję: „jesteśmy przeciwko systemowi i konserwatystom, głosujcie na Ramiza Aliję”.¹²¹ W partii Godo tłumaczył, że Alija nie użyje siły przeciw narodowi i jest najzdolniejszy członkiem Politbiura, tylko z nim można rozmawiać.¹²² TA interpretacja stanowi jedyni zracjonalizowanie postawy konsekwentnie popierającego Aliję.

Partia Socjaldemokratyczna została założona przez ludzi Aliji, Skëndera Gjinushiego i Lisena Bashkurtiego, byłego sekretarza KC ds. Młodzieży i szefa Komsomolu, dopiero 23 marca 1991 roku i zarejestrowana 23 kwietnia, nie mogła więc wziąć udziału w wyborach. Gjinushi kandydował więc z listy partii komunistycznej. Innymi działaczami PSD byli: historyk Paskal

Milo, pisarz Teodor Laço, Gaqo Apostoli, agronom Haxhi Aliko, scenarzysta teatralny i filmowy Ruzhdi Pulaha.

31 marca i 7 kwietnia odbyły się pierwsze wolne wybory zgodnie z ordynacją większościową. Przy frekwencji wynoszącej 98,92 proc. w 250 osobowym parlamencie Partia Demokratyczna uzyskała 75 mandatów (38,71 proc. głosów), głównie w dużych miastach: PPSH 169 miejsc (57,17 proc. głosów), w miasteczkach i okręgach wiejskich, Omonia – 5 mandatów i Narodowy Komitet Weteranów – 1. Do zmiany konstytucji potrzeba było 167 głosów, więc Alija dysponował niezbędną większością. Sam Alija jednak przegrał w swoim okręgu wyborczym z inżynierem Franko Kroqi.

Mimo że komuniści mogli sami utworzyć rząd większościowy, konserwatysta Gjoni zaproponował opozycji koalicję,¹²³ co oznacza, że komuniści wyobrażali sobie jakiś nowy front ludowy lub system wielopartyjny z jedną partią dominującą. W imieniu Partii Demokratycznej propozycję odrzucił Genc Polo, którego ojciec należał do starej nomenklatury.¹²⁴ Polo wyjaśnił, iż bez opozycji nie ma demokracji, ale na prawdę PD obawiała się, iż wchodząc do koalicji straci reputację przeciwników komunizmu.

Fakt, iż koalicję pierwszy zaproponował członek Politbiura Gjoni, a po nim dopiero Fatos Nano, uważany za reformatora, świadczy, że nie było między nimi zasadniczych podziałów w sprawie koncepcji władzy.

2 kwietnia doszło w Szkodrze do demonstracji protestu przeciwko fałszerstwu wyborczym i wynikom wyborów; interweniowały oddziały bezpieczeństwa zabijając 3 osoby (1 policjant też zginął), spalono dwa transportery. Sytuacja zaczęła się staczać w kierunku wojny domowej.

Alija zaapelował o „rząd koalicji ocalenia narodowego” ale PD odmówiła. Ceka oświadczył, iż opozycja będzie bojkotowała parlament dopóki odpowiedzialni za Szkodrę nie zostaną ujawnieni, jednak bojkot szybko zakończył się (13 - 16 kwietnia) powołaniem Komisji parlamentarnej, która obciążyła odpowiedzialnością za ofiary policję.

29 kwietnia w porozumieniu z opozycją parlament przyjął ustawę tymczasową zamiast Konstytucji; przewidywała ona pluralizm polityczny, wprowadzono prawo do własności prywatnej, strajku, demonstracji, emigracji, z nazwy usunięto termin „Socjalistyczna Ludowa”, zakazano działalności partyjnej w MON, MSZ, MSW i ministerstwie sprawiedliwości, a parlamentowi podporządkowano radio, TV i Albańską Telegraficzną Agencję (ATA), a co najważniejsze zamiast Prezydium Zgromadzenia Narodowego ustanowiono urząd prezydenta wybieranego przez dwie trzecie tj. 167 posłów na 5 letnią kadencję przy czym nieco ograniczono jego władzę.

30 kwietnia przy bojkocie posłów PD, parlament wybrał Ramiza Aliję prezydentem 172 głosami; Namik Dokle, redaktor naczelny partyjnego organu „Zeri i Popullit”, którego kandydatura miała charakter czysto formalny, otrzymał 2 głosy. Jednocześnie Alija zrezygnował ze wszystkich funkcji partyjnych i desygnował Fatosę Nano powtórnie na premiera. Po rezygnacji Aliji partią kierowało trzech sekretarzy, w tym Spiro Dede i Xhelil Gjoni.

Program Nano objął prywatyzację i szybkie przejście do gospodarki rynkowej, tymczasem inflacja osiągnęła 260 proc. miesięcznie, a 70 proc. siły roboczej nie było wykorzystywane ze względu na technologiczne zacofanie przemysłu.

Odpowiedzialny za Szkodę Gramoz Ruçi został przewodniczącym Narodowego Komitetu Bezpieczeństwa, co umożliwiło jego usunięcie 12 maja 1991 roku ze stanowiska ministra spraw wewnętrznych; na jego miejsce przyszedł Hajredin Shyti.

15 maja Niezależne Związki Zawodowe ogłosiły strajk generalny żądając podwyżki od 50 do 100 proc., 6 godzinnego dnia pracy i ukarania winnych za zabicie demonstrantów Szkodrze. Następnie górnicy rozpoczęli strajk głodowy. 29 maja doszło do wielkiej demonstracji w Tiranie; spalono klub oficerów MSW i raniono 35 policjantów. Do 4 czerwca strajkowała większość kraju. Strajk prawdopodobnie powiódł się, ponieważ i tak wszystkie fabryki były deficytowe i nie pracowały z powodu braku surowca.

4 czerwca po zawarciu porozumienia z opozycją w sprawie powołania rządu koalicyjnego i rozpisania przedterminowych wyborów w maju lub czerwcu 1992 roku, strajk się zakończył i rząd Fatosy Nano podał się do dymisji. Ustalono, że ministrowie rządu koalicyjnego nie będą mogli zasiadać w następnym gabinecie i muszą wystąpić ze swych partii, co rzecz jasna nie miało żadnego znaczenia. Ciekawe, że ideę rządu koalicyjnego wysunął tym razem Sabri Godo, jak tłumaczył, by uniknąć wojny domowej.¹²⁵ Faktycznie była to realizacja planów Aliji. Utworzenie rządu koalicyjnego dało początek zachodniej pomocy gospodarczej.

5 czerwca powołano „rząd ocalenia narodowego” zwany też „rządem stabilizacji narodowej”; w jego skład weszli komuniści, demokraci, republikanie, socjaldemokraci i agrariusze. Premierem został Ylli Bufi, syn bohatera komunistycznego, który sprzeciwił się Shehu, minister gospodarki żywnościowej w rządzie Fatosy Nano. Można było sądzić, iż idea ekipy Aliji wspólnego rządu została zrealizowana. Oczywiście gdyby wziąć pod uwagę przynależność partyjną ministrów w roku 1989, okazałoby się, iż prawie wszyscy byli członkami partii komunistycznej.

Komuniści objęli 12 resortów w tym MSW i MSZ, szefem MON został bezpartyjny oficer lotnictwa Perikli Teta (TW Sigurimi¹²⁶), który później wstąpił do Partii Demokratycznej, PD uzyskała 7 resortów; Gramoz Pashko został wicepremierem i ministrem gospodarki, brat jego żony Genc Ruli - ministrem finansów, Preç Zogaj ministrem kultury. Republikanie i socjaldemokraci otrzymali po dwa ministerstwa a Partia Agrarna – jedno.

Program Bufiego przewidywał małą prywatyzację (objęła 30 tys. jednostek), liberalizację cen, wprowadzenie swobodnego handlu zagranicznego i zbudowanie nowego systemu finansowego. w lipcu uchwalono ustawę ziemską – chłopci dostali ziemię ale bez prawa obrotu i tylko jeśli ją uprawiają. Rolnicy rozdzielili między siebie ziemię i bydło, spółdzielnie i kolchozy przestały istnieć, a ich mienie rozkradziono.

W dniach 10 - 13 czerwca, a więc zaraz po utworzeniu nowego, obradował X Kongres PPSH, na którym doszło do istotnych zmian. Zerwano z tradycją Hoxhy; zadanie potępienia zmarłego wodza partii otrzymał Dritero Agolli, który nadzorował dla niego literaturę i pisarzy. Zamiast Komitetu Centralnego ustanowiono 81 osobowy Komitet Dyrektorów; jego

przewodniczącym wybrano Fatosę Nano, który teraz był czołowym reformatorem. Zamiast Politbiura powołano 19 osobowe Prezydium,¹²⁷ do którego wszedł Agolli. 9 byłych członków Politbiura, w tym Nexhmije Hoxha, wyrzucono z partii, odrzucono marksizm-leninizm i zmieniono nazwę na Albańską Partię Socjalistyczną. Miała to być socjaldemokratyzacja partii komunistycznej, widomy znak, iż większość elity władzy opowiada się już za transformacją ustrojową.

W lipcu 1991 roku Berisha wyrzucił Frrokę Çupiego, redaktora naczelnego „Rilindja Demokratike”, zarzucając mu agenturalność,¹²⁸ co się później potwierdziło. Prawdziwą przyczyną nie mogła być jednak współpraca z Sigurimi lecz przynależność Çupiego do opozycji wewnątrzpartyjnej kierowanej przez Gramozę Pashko.

Latem uchwalono też nową ustawę o partiach politycznych i dopiero teraz stało się możliwe zarejestrowanie ruchu monarchistycznego Legaliteti i kontynuacji narodowej organizacji antykomunistycznej z okresu okupacji Balli Kombëtar. W lipcu 1991 rozwiązano Sigurimi i powołano Narodową Służbę Informacji, z oficerów Sigurimi, jej szefem został Irakli Kocollari, poprzednio oficer na placówce w Atenach. Inny oficer, Veip Proda stwierdził, że członkowie Sigurimi zaakceptowali proces demokratyzacji i NSI powinna ich zachować. NSI przejęła 30 proc. byłych pracowników Sigurimi. Jednocześnie Ramiz Alija kazał aresztować Hekurana Isai i Manusha Myftiu, swoich dawnych przeciwników.¹²⁹

Rząd wprowadził zamiast Rad Ludowych wielopartyjne komitety jako władze lokalne i dał na własność po 1 akrze ziemi na rodzinę, ale chłopcy zaczęli żywiołowo odbierać ziemię według nadziałów sprzed kolektywizacji i system kolchozowy się ostatecznie rozpadł. W sierpniu 1991 roku parlament uchwalił wreszcie ustawę zezwalającą na własność prywatną i zatrudnianie pracowników oraz inwestycje zagraniczne.

22 sierpnia Partia Demokratyczna próbowała utworzyć wspólny front z socjaldemokratami, republikanami i Stowarzyszeniem byłych więźniów oraz niezależnymi związkami zawodowymi. Punktem szczytowym był wiec trzech partii 14 września 1991 roku na placu Skanderberga, w czasie którego żądano likwidacji struktur komunistycznych, aresztowania Nexhmije Hoxha i innych osób odpowiedzialnych za łamanie prawa, przyjęcia ustawy o rehabilitacji i odszkodowaniu dla ofiar represji. Dopiero w tym okresie dawni więźniowie stawali się siłą polityczną. Sojusz trzech nie mógł się jednak długo utrzymać ze względu na powiązania socjaldemokratów z komunistami.

Rząd koalicyjny Bufigo postrzegany był już jako parawan dla trwającej od początku roku prywatyzacji nomenklaturowej.¹³⁰ Pashko i jego zwolennicy popierani przez Aliję i wypowiadający się za pozostaniem w koalicji, oskarżany był o kontakty z prezydentem. Pashko chciał kontynuować koalicję, podczas gdy Berisha miał lepsze wyczucie i postanowił ją zerwać i przejść do likwidacji politycznej Aliji, w czym nie tyle wyrażał się jego antykomunizm, co dobrze zrozumiany interes własny; tylko odsunięcie Aliji i jego grupy otwierało drogę do władzy dla Berishy, który postanowił budować swoją pozycję w opozycji do dawnego systemu i prezydenta. Należy też podkreślić rolę ambasadora USA Rayersona który przybył do Tirany 24 kwietnia 1991 roku i aktywnie popierał PD, występując też na jej wiecach. Rayerson, poprzednio pracował w Polsce i Jugosławii, gdzie spotykał się z Albańczykami, uczył się języka albańskiego i zajmował bardzo proalbańskie stanowisko.¹³¹

W końcu września 1991 roku, przed konwencją Partii Demokratycznej, Gramoz Pashko podjął próbę obalenia Berishę, wysuwając kandydaturę Neritana Ceki, szef klubu parlamentarnego PD na stanowisko przewodniczącego partii. W tym celu należało zmienić sposób wybory, zamiast przez konwencję, gdzie Berisha miał większość, dokonać go tylko głosami członków Prezydium, gdzie ewentualnie spiskowcy mogli liczyć na powodzenie. W zebraniu buntowników udział wzięli: Gramoz Pashko, brat jego żony Genc Ruli, Neritan Ceka, Preć Zogaj (TW Sigurimi) i Frrok Çupi (TW Sigurimi). Pashko miał wówczas poparcie Selamiego, Imamiego i Hajdariego.

Zamierzenia spiskowców się nie powiodły i wybory przeprowadzono na konwencji. Sali Berisha uzyskał 449 głosów, Neritan Ceka - 77 i Azem Hajdari - 9, Selami został ponownie sekretarzem partii, a wiceprzewodniczącymi: Neritan Ceka, Azem Hajdari i Arben Imami. W obliczu wyborów Berishy potrzebne było zawieszenie broni a nie rozłam w partii.

26 listopada PD zażądała by do 3 grudnia ukarano winnych za Szkodę, aresztowano Nexhmije Hoxha, dokonano zmian kierownictwa TV i rozpisano przedterminowe wyborów w terminie do 23 lutego 1992 roku, gdyż inaczej wycofa się z rządu. Faktycznie decyzja o wyjściu z rządu Bufiego już zapadła i przedstawione żądania miały charakter propagandowy.

1 grudnia opuściło rząd 3 członków Partii Republikańskiej: sekretarz Teodor Kareco, minister transportu Fatos Bitincka i szef Państwowej Komisji Kontroli Alfred Karamuço.

Wprawdzie negocjacje z rządem przyspieszono, nowym dyrektorem TV został Agron Cofani, jego zastępcą Skënder Buçpapaj a dyrektorem Radia Bardhyl Polo popierający PD, ale nie miało to już znaczenia.

11 grudnia, po wcześniejszym wycofaniu z rządu ministrów PD dokonany w czasie gdy Pashko rokował w Londynie z MFW, gabinet Bufiego upadł. Ceka w TV w uzgodnieniu z Aliją oświadczył, że występuje z PD i wezwał również Berishę do ustąpienia, ponieważ wycofanie z rządu miało być tylko jego decyzją, ale masowe poparcie dla Berishy przekreśliło ten manewr.¹³² PR popiera, a PSD skrytykowała PD. W tym samym tygodniu aresztowano Nexhmije Hoxha ale nie miało to już znaczenia dla biegu wydarzeń. 11 grudnia Alija ogłosił wybory na 22 marca 1992 roku i desygnował Vilsona Ahmti na premiera rządu przejściowego.

2 lutego 1992 roku parlament uchwalił zakaz udziału w wyborach organizacji powstałych wedle kryterium narodowego, co wykluczyło grecką Omonię. Dlatego 24 lutego przedstawiciele tej mniejszości założyli Partię Stowarzyszenie Praw Człowieka – Partia Bashkimi për të Drejtat e Njeriut, na czele którego stanął Vasil Melo, antykomunista utrzymujący bezpośredni kontakt z Atenami.

4 lutego przyjęto nową ordynację; kraj podzielono na 100 okręgów jednomandatowych o równej liczbie mieszkańców, wprowadzono 4 procentowy próg wyborczy oraz wymóg zarejestrowania kandydatów w minimum 33 okręgach znajdujących się co najmniej w 9 dystryktach administracyjnych, jako warunek udziału w proporcjonalnym podziale 40 miejsc na listy partyjne. Liczba mandatów była proporcjonalna do liczby głosów oddanych na daną

partię. W wypadku 40 mandatów proporcjonalnych system penalizował ugrupowanie, które zdobyło najwięcej mandatów większościowych i nagradzało partię, która wprawdzie zdobyła dużo głosów ale poniżej 50 proc. plus 1 koniecznych dla uzyskania mandatu większościowego.

26 lutego premier Vilson Ahmeti zebrał rząd i wezwał armię do interwencji by «przywrócić porządek i przeszkodzić w szerzeniu się przemocy na inne regiony kraju». W tym czasie w Pograecu plądrowano już zakłady pracy, wynoszono meble i palono budynki państwowe. Wieczorem 26 lutego armia zajęła miasto ale następnego dnia znów wybuchły zamieszki, zwłaszcza w strefie przemysłowej miasta. Na radykalizację nastrojów musiał wpływać też fakt, iż pierwsi emigranci, którzy uciekli jeszcze w 1990 roku, zaczęli już przysyłać z Zachodu ubrania, magnetofony, lodówki, samochody, rozmaite urządzenia,¹³³ co w wyizolowanym społeczeństwie musiało robić fałszywe wrażenie, iż dobrobyt jest w zasięgu ręki, wystarczy tylko usunąć Aliję.

Po dwu turach wyborów, 22 i 29 marca, Partia Demokratyczna zdobyła 90 mandatów większościowych, socjaliści - 6, greckie Stowarzyszenie na rzecz Praw Człowieka - 2, Partia Republikańska – 1 i socjaldemokraci – 1. 4 proc. próg przekroczyły tylko trzy stronnictwa: Partia Demokratyczna uzyskując 2 mandaty, Partia Socjalistyczna zdobywając 32 miejsca i Partia Socjaldemokratyczna otrzymując 6 mandatów. Wsłuchując więc PD dysponowała 92, socjaliści (postkomuniści) – 38 i socjaldemokraci (postkomuniści) - 7 mandatami. PD zdobyła 62 proc. czyli ponad 1 mln głosów, socjaliści 25,7 proc. czyli 433 tys. głosów i socjaldemokraci 4,3 proc. tj. 73 tys. głosów.

Wobec wyników wyborów 3 kwietnia Ramiz Alija podał się do dymisji 3 kwietnia. Zwycięzcy postarali się by 8 kwietnia parlament przyjął ustawę wzmacniającą uprawnienia prezydenta i następnego dnia parlament wybrał na to stanowisko na 5 letnią kadencję Sali Berishę stosunkiem głosów 96 do 44. Berisha zapowiedział «włączenie Albanii do Europy i NATO». I rzeczywiście, już 13 czerwca udał się z wizytą do USA.

PD szła do wyborów z hasłem całkowitej prywatyzacji i kompensaty dla byłych właścicieli za skonfiskowaną własność. Na czas wyborów zawieszono wewnętrzne spory, tym bardziej, że liczący na tekę premiera¹³⁴ Gramoz Pashko wybrał porozumienie. Tymczasem po wyborach Berisha przy tworzeniu nowego rządu, oprócz Genca Ruliego, wszystkich buntowników pozostawił poza nim, co musiało doprowadzić do szybkiego rozłamu.¹³⁵

10 kwietnia Berisha desygnował Aleksandra Meksiego, specjalistę od architektury średniowiecznej i bizantyjskiej z Instytutu Pomników Kultury i Instytutu Studiów Archeologicznych, na nowego premiera. Wicepremierami zostali Bashkim Kopliku, który jednocześnie objął MSW i Rexhep Uka, również minister rolnictwa. Gencowi Ruliemu, który współpracował blisko z Bankiem Światowym i MFW, i z tego powodu nie mógł zostać odsunięty, przypadł mu resort gospodarki i finansów. Safet Zhulali, nauczyciel matematyki liceum w Diber, objął MON, na który miał ochotę Perikli Teta; Alfred Serreqi, lekarz ze Szkodry, który całe życie spędził w oddalonym szpitalu w górach, dostał MSZ; Bitinka z Partii Republikańskiej został ministrem transportu RP, a socjaldemokrata Vullnet Ademi sekretarzem rządu. Formalnie bezpartyjni: Kudred Çela pozostał ministrem sprawiedliwości, a Badyl Xhaja ministrem przemysłu, górnictwa i zasobów energetycznych. Ylli Vejsiu został ministrem oświaty, Illir Manushi ministrem budownictwa, Tritan Shehu ministrem zdrowia i

ochrony środowiska naturalnego, Dhimitër Anagosti ministrem kultury, młodzieży i sportu, Osman Shehu ministrem turystyki, Dashimir Shehi ministrem pracy, Maksim Konomi przewodniczącym Komitetu Nauki i Technologii i wreszcie Blerim Çela przewodniczącym Państwowej Komisji Konroli. Większość była ściśle związana z PD. W ten sposób gabinet Meksiego miał formalnie charakter koalicyjny. Poza nim pozostali socjaliści i Grecy.

Przewodniczącym parlamentu wybrano 6 kwietnia Pjetëra Arbnori, który w 1961 roku za próbę założenia partii socjaldemokratycznej został skazany na śmierć; wyrok potem zamieniona na 25 lat pozbawienia wolności i przedłużono za pisanie w więzieniu. Arbnori wyszedł na wolność dopiero w sierpniu 1989 roku i w styczniu 1990 roku przyłączył się do demonstrantów w Szkodrze, a następnie do PD. Podnoszono wobec niego zarzuty, iż w więzieniu poszedł na współpracę z Sigurimi.¹³⁶ Przewodniczącym klubu parlamentarnego PD został lekarz Ali Spania, aresztowany w 1965 roku za „wrogą propagandę”.

Brisha musiał ustąpić ze stanowiska przewodniczącego partii i z jego nadania 16 kwietnia nowym szefem PD został Eduard Selami uzyskując 411 z 485 głosów; wiceprzewodniczącymi wybrano Azema Hajdarię i Arena Imamiego, zaś do Prezydium weszli: Timor Dosti, uwięziony w 1953 roku i zwolniny dopiero w maju 1991 roku, syn antykomunistycznego przywódcy Balli Kombëtar – organizacji partyzanckiej z okresu okupacji włoskiej i niemieckiej oraz Arben Lika.

26 lipca i 2 sierpnia odbyły się wybory lokalne przy frekwencji wynoszącej 70,65% proc. Próg 4 proc. przekroczyły tylko trzy partie, przy czym zwycięstwo PD ni było już tak przytłaczające: demokraci uzyskali 43,25% głosów, socjaliści - 40,91% i socjaldemokraci - 4,36%. Socjaliści zdobyli też stanowiska 23 burmistrzów, podczas gdy demokraci tylko 19 oraz Grecy - 1; w radach powiatowych również socjaliści uzyskali więcej, bo 417 mandatów wobec 363, które przypadły demokratom, Grecy uzyskali 53 mandaty, a więc więcej niż socjaldemokraci – 42 i republikanie – 32. Podobnie w radach gminnych zwyciężyli socjaliści zdobywając 1774 mandatów, podczas gdy demokraci obsadzili tylko 1357 mandatów, w konsekwencji socjaliści mieli 117, a demokraci 113 przewodniczących rad gminnych; Grecy mieli 13 przewodniczących, co oznacza, iż w tylu gminach stanowią większość. Dane te wskazują, iż zwycięstwo Partii Demokratycznej w wyborach parlamentarnych było dość kruche, mimo olbrzymiej przewagi mandatów, ponieważ komuniści w terenie nadal pozostawali bardzo silni.

WNIOSKI

Odwilż zaczęła się w styczniu 1986 roku a więc w tym samym czasie co początek walki o władzę w Serbii. W tym roku pojawiły się jej tradycyjne elementy: pierwszeństwo w rozwoju przemysłu lekkiego i spożywczego, decentralizacja, poluzowanie polityki wobec chłopów, w roku 1987 doszła kontrolowana liberalizacja w mediach, zezwolenie na prywatną hodowlę, a w roku 1988 wraz z katastrofą gospodarczą czystka w aparacie władzy, demokracja wewnątrzpartyjna. W tym momencie odwilż przerosła w destalinizację ale zachęcanie do krytyki niewiele dawało. Punkt szczytowy tego procesu przypadł na rok 1989; wtedy zezwolono na sprzedaż nadwyżek rolnych na wolnym rynku, wyprowadzono zasadę wielu kandydatur w wyborach partyjnych, zaczęto krytykować Sigurimi (wrzesień) oraz ogłoszono pierwszą i ograniczoną amnestię (listopad). Jest to zasadnicza różnica między destalinizacją w

bloku sowieckim, gdzie odwilż zapoczątkowała właśnie amnestia i jeszcze jeden dowód na to, iż w Albanii społeczeństwo pozbawione kadr politycznych nie mogło się organizować i wywierać żadnego wpływu na proces polityczny stanowiący wynik decyzji komunistycznej elity.

Jak pisze Biberaj, wielu członków partii i intelektualistów doszło do wniosku, że system by przetrwać musiał przejść fundamentalne zmiany.¹³⁷ Zdanie to jest słuszne ale dla przełomu lat 1989 – 1990, kiedy w szoku po wydarzeniach rumuńskich Alija podjął decyzję o skopiowaniu sowieckiej pieriestrojki, nadając jednej z jej części składowych, „głasności” w mediach, nazwę „otwartości”.

Już w styczniu 1990 roku mamy główne elementy „pieriestrojki” politycznej: wielu kandydatów w wyborach partyjnych i samodzielność niższego aparatu, który może odtąd wybierać swych sekretarzy zamiast zatwierdzać nominacje centrum, rywalizacja kadr partyjnych, co w sumie musi spowodować destabilizację partii, odchudzenie aparatu i rozpad partyjnego centrum władzy. Wielu kandydatów w wyborach parlamentarnych zgłaszanych przez oficjalnie ogłoszone za samodzielne organizacje transmisyjne partii komunistycznej i grupy nieformalne, co oznaczało ich legalizację. Była to kopia systemu zastosowanego w Sowietach w wyborach republikańskich w marcu 1990 roku na podstawie ordynacji przyjętych w listopadzie 1989 roku, na podstawie których kandydatów mogły zgłaszać np. kolektywy pracownicze. W obu wypadkach próbowano stworzyć „demokrację bez partii politycznych”. Katalog ten został w połowie roku uzupełniony o prawo do podróżowania czyli zgodę na paszport dla każdego obywatela.

W sferze gospodarki pieriestrojka w Albanii oznaczała zezwolenie na prywatną hodowlę, przydział działek przyzagrodowych, tolerancję dla faktycznego rozpadu kolchozów i zezwolenie na inwestycje zagraniczne (odpowiednik preferowanych w Sowietach joint ventures).

W sferze taktycznej mamy do czynienia z dwoma charakterystycznymi zjawiskami pieriestrojki. Po pierwsze, z używaniem stymulowanego bądź prowokowanego nacisku społecznego na aparat partyjny by pokonać przeciwników. W Albanii nie było możliwe organizowanie wiecy opozycyjnych przeciwko starej nomenklaturze, jak w Sowietach czyniono to za pośrednictwem frontów ludowych, ze względu na stan w jakim społeczeństwo znalazło się po dwu pokoleniach represji. Dlatego pecyfika albańska polegała na rozruchach; w końcu marca jako wstęp do rozliczeń na X Plenum w kwietniu i w lipcu jako warunek zwycięstwa Aliji na XI Plenum, a później 20 lutego jako uzasadnienie przejścia przez Aliję bezpośredniej władzy prezydenckiej.

Druga metoda już w niczym nie różniła się od zastosowanej w bloku sowieckim i polegała na używaniu zachodnich radiostacji, w wypadku Albanii – Głosu Ameryki zamiast RWE - do komunikowania się z własnym społeczeństwem i promowania nowych autorytetów politycznych.

W połowie 1990 roku w elicie władzy rozpoczęła się dyskusja o wielopartyjności, czego dowodem było wystąpienie Napoleona Roshi, choć oficjalnie nadal jeszcze uznawano koncepcję pluralizm opinii lub idei ale nie pluralizmu organizacji. W tym czasie

wypromowano też drugi, obok Gramoza Pashko, nowy autorytet polityczny, Sali Berishtë. W lipcu zapoczątkowano zasadnicze zmiany gospodarcze, które miały doprowadzić po kilku miesiącach do nowego rozłamu w elicie władzy. Nowy system zarządzania dał samodzielność nomenklaturze ekonomicznej a kontrolowany sektor prywatny w usługach otworzył możliwość prywatyzacji nomenklaturowej i co za tym idzie zmiany dotychczasowego charakteru interesów elity władzy. Był to więc punkt zwrotny i początek reorientacji nomenklatury, w interesie której nie będzie już leżało kontynuowanie gospodarki państwowej lecz wprowadzenie rynku i systemu gwarantującego nomenklaturze możliwość bogacenia się dzięki własności prywatnej. Rozpoczął się proces, który doprowadzi na przełomie roku 1990 i 1991 do przerośnięcia pieriestrojki w transformację. Warto zaznaczyć, iż właśnie w tym mniej więcej czasie powstała grupa Azema Hajdariego na Uniwersytecie w Tiranie.

W listopadzie rozpoczęto już otwarcie mówić o systemie wielopartyjnym, co oznacza, iż w wąskim kręgu władzy decyzja została podjęta i teraz sądowany jest aparat partyjny, inaczej musielibyśmy przyjąć, że ani cenzura ani Sigurimi już nie istniały, co jak wiemy było nieprawdą. Sigurimi do roku 1991 pozostawała nietknięta; w tym czasie prywatyzacja nomenklaturowa rozkręca się, więc dyskusja o systemie wielopartyjnym była po prostu jej wyrazem. Pojawiła się idea władzy prezydenckiej i oddzielenia partii od państwa czyli jej marginalizacji i stworzenia nowego centrum władzy stanowiącego polityczne zabezpieczenie dla nowych interesów zrodzonych z właśnie powstającej prywatnej własności nomenklatury. To dopiero w listopadzie Berisha mówił o organizacjach alternatywnych, co oznacza, iż część elity władzy opowiedziała się za transformacją ustrojową. Nie przeczy temu fakt, iż Alija system wielopartyjny postrzegał jako ustrój wielopartyjny z jednym, komunistycznym stronnictwem dominującym i pozostałymi kontrolowanymi przez swoich ludzi i współpracującymi z partią komunistyczną. Za transformacją opowiada się przede wszystkim młode pokolenie elity komunistycznej: Pashko, Selami, Ruli posiadają rodzinne związani z Sigurimi, inny z wojskiem lub wysoką nomenklaturą partyjną. Dlatego zmiany te nie mogły nastąpić wbrew aparatowi bezpieczeństwa.

I dopiero teraz (grudzień) powstaje Partia Demokratyczna, w dzień po decyzji KC o możliwości tworzenia organizacji oficjalnie niezależnych od partii, rozpoczyna się transformacja polityczna. Alija zapowiada wielopartyjne wybory parlamentarne w 1991 roku. Rozruchy 20 lutego służą jako pretekst do wprowadzenia bezpośredniej władzy prezydenckiej co oznacza koniec partyjnego ośrodka władzy. Partia komunistyczna ulega po 20 lutego dezintegracji nie w wyniku rozruchów tylko na skutek zabrania jej rzeczywistej władzy.

Rząd ocalenia narodowego Bufiego jest koalicją służącą za parawan dla prywatyzacji nomenklaturowej podobnie jak rządy koalicyjne we wszystkich krajach bloku sowieckiego.

Biberaj przyznaje, iż transfer władzy w 1992 roku był gładki,¹³⁸ nie budzi to jednak jego zastanowienia dlaczego komuniści bez problemów przekazywali „gładko” władzę, skoro ich następcy mieli być ich antykomunistami przeciwnikami. Transformacja, a więc likwidacja komunizmu, nie była bowiem wynikiem żadnego nacisku oddolnego ale wynikiem podziałów i decyzji podejmowanych przez komunistyczną elitę władzy lub jej części.

Spółeczeństwo nie miało żadnego wpływu na te decyzje, gdyż nie było zdolne do wywierania zorganizowanego nacisku. Mogło tylko głosować nogami i niszczyć mienie państwowe, ale to nie mogło doprowadzić do zmian politycznych. Spółeczeństwo było pozbawione własnej elity i potencjalnych przywódców. Niekomuniści siedzieli w więzieniach i wioskach internowania. Dopiero w maju 1990 roku anulowano prawo nomenklatury do deportowania elementów uznanych za wrogię, a ostatni więźniowie wyszli na wolność w lipcu 1991 roku, elementy niekomunistyczne mogły zatem włączyć się do życia politycznego dopiero w drugiej połowie 1991 roku. Do tego czasu opozycja polityczna odzwierciedlała podziały w elicie władzy i była izolowana od społeczeństwa, który marzyło tylko o ucieczce z kraju.

¹ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy to a Balkan Identity*, New York University Press, Wyd. II New York 2000, s. 48.

² Elez Biberaj, *Albania in Transition. The Rocky Road to Democracy*, Westview Press, Boulder Colorado and Oxford 1998, s. 377.

³ Petro Dhimitri, Kunder komunizmit, „Jo” edhe Berishes! Dhjetor 1990 - Shkurt 1995, Shtepia Botuese “Monroe” [bez daty wydania, zapewne Tirana 1996], s. 42.

⁴ Elez Biberaj, *Albania a Socialist Maverick*, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford 1990, s. 37; Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy to a Balkan Identity*, New York University Press, Wyd. II New York 2000, s. 12.

⁵ Bashkim Shehu, *Vjeshta e ankthit*, Albinform, Tirana 1994, s. 51.

⁶ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...* s. 12.

⁷ Elez Biberaj, *Albania in Transition. The Rocky Road to Democracy*, Westview Press, Boulder Colorado and Oxford 1998, s. 71.

⁸ Bashkim Shehu, *Vjeshta e ankthit ...*, s. 60.

⁹ Elez Biberaj, *Albania a Socialist Maverick ...*, s. 36

¹⁰ Bashkim Shehu, *Vjeshta e ankthit ...*, ss. 52-53.

¹¹ Bashkim Shehu, *Vjeshta e ankthit ...*, ss. 31-33; Mehmet Shehu wrócił do domu po posiedzeniu Politbuira, coś pisał przy biurku, następnie poszedł spać. Ostatni widział go około 2 w nocy już 18 grudnia najmłodszy syn Vladimir. Zwłoki znalazła Fiqret o 7 min 55 rano. Wezwany z pracy Vladimir znalazł na biurku list zaadresowany do Hoxhy i przekazał go Hazbiu. Bashkim Shehu słyszał po wyjściu z więzienia, że ojca miał zastrzelić Hazbiu (s. 35).

¹² Bashkim Shehu, *Vjeshta e ankthit ...*, ss. 50-51.

¹³ Elez Biberaj, *Albania a Socialist Maverick ...*, s. 41.

¹⁴ Bashkim Shehu, *Vjeshta e ankthit ...*, s. 126.

¹⁵ Elez Biberaj, *Albania a Socialist Maverick ...* ss. 42-49.

¹⁶ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy to a Balkan Identity*, New York University Press, Wyd. II New York 2000, s. 17.

¹⁷ Noel Malcom, *In the Palace of Nightmares*, New York Review of Books, XLIV no 14 (6 November 1997), ss. 21-24; Bashkim Shehu, *Vjeshta e ankthit ...* poświadcza, iż Kadare należał do kręgu towarzyskiego elity partyjnej.

¹⁸ Petro Dhimitri, Kunder komunizmit, „Jo” edhe Berishes! Dhjetor 1990 - Shkurt 1995, Shtepia Botuese “Monroe” [bez daty wydania, zapewne Tirana 1996], ss. 29-30.

¹⁹ Wiadomość tę podała na seminarium w Teatrze Komedia 10 grudnia 1981 roku prof. Jadwiga Staniszkis, twierdząc, że tak jej powiedział nieżyjący już Wincenty Kraśko, sekretarz PZPR w latach 1954-1956.

-
- ²⁰ Elez Biberaj, *Albania in Transition. The Rocky Road to Democracy*, Westview Press, Boulder Colorado and Oxford 1998, s. 45.
- ²¹ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 30.
- ²² Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy to a Balkan Identity*, New York University Press, Wyd. II New York 2000, s. 20.
- ²³ Elez Biberaj, *Albania a Socialist Maverick* ..., ss. 52, 64-66.
- ²⁴ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 35.
- ²⁵ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 33.
- ²⁶ Elez Biberaj, *Albania a Socialist Maverick* ..., s. 28.
- ²⁷ Elez Biberaj, *Albania a Socialist Maverick* ..., s. 104.
- ²⁸ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 34.
- ²⁹ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy* ..., s. 61.
- ³⁰ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy* ..., s. 23.
- ³¹ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 36; Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy* ..., s. 23.
- ³² Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit, „Jo” edhe Berishes! Dhjetor 1990 - Shkurt 1995, Shtepia Botuese “Monroe”* [bez daty wydania, zapewne Tirana 1996], s. 32.
- ³³ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy* ..., s. 23.
- ³⁴ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy* ..., s. 23.
- ³⁵ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 53.
- ³⁶ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit* ..., s. 9.
- ³⁷ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit* ..., s. 4; rzecz jasna nie była to decyzja Biberaja, który był tylko wykonawcą instrukcji amerykańskich. USA zawsze popierało komunistów „reformatorów” przeciwko komunistom „ortodoksom”.
- ³⁸ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit* ..., s. 11.
- ³⁹ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit* ..., s. 10.
- ⁴⁰ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 68.
- ⁴¹ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 37.
- ⁴² Laura Silber była specjalistką od Jugosławii i pomagała Allanowi Littlowi w przeprowadzeniu wywiadów do jego słynnej książki: *Jugoslavia. Death of a Nation*.
- ⁴³ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 37.
- ⁴⁴ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 41.
- ⁴⁵ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit, „Jo” edhe Berishes! Dhjetor 1990 - Shkurt 1995, Shtepia Botuese “Monroe”* [bez daty wydania, zapewne Tirana 1996], s. 5.
- ⁴⁶ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit* ..., s. 16.
- ⁴⁷ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit* ..., s. 11.
- ⁴⁸ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit* ..., ss. 9 - 10.
- ⁴⁹ Elez Biberaj, *Albania in Transizion* ..., s. 49.
- ⁵⁰ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 49.
- ⁵¹ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy* ..., s. 25.
- ⁵² Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., ss. 50, 54.
- ⁵³ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy* ..., s. 26; podaje liczbę 400.
- ⁵⁴ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit* ..., s. 34.
- ⁵⁵ Elez Biberaj, *Albania in Transition* ..., s. 51.
- ⁵⁶ Pavli M. Qesku, *The Albanian Implosion, Chapter I, The Exodus*:
<http://www.albania.mcmail.com/>

⁵⁷ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 51; Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 29.

⁵⁸ Koncepcję tę na przykładzie polskim najpełniej przedstawiła Jadwiga Staniszkis, *Systemowe uwarunkowania funkcjonowania przedsiębiorstwa przemysłowego w Polsce*, *Przegląd Socjologiczny* tom XXXII/2, s.119-139.

⁵⁹ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 28.

⁶⁰ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 48.

⁶¹ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 54.

⁶² Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 44.

⁶³ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 6.

⁶⁴ Ismail Kadare, *Nga një dhjetor në tjetrin*, Paris 1991, s. 253.

⁶⁵ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 35.

⁶⁶ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 77 przyp. 21.

⁶⁷ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 58.

⁶⁸ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 31.

⁶⁹ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 33.

⁷⁰ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 60.

⁷¹ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 31.

⁷² Pierwszą msza święta została odprawiona w listopadzie w Szkodrze; celebrował ją arcybiskup Simon Jubani zwolniony w 1989 roku po 22 latach więzienia. Później arcybiskupem Szkodry został Frano Ilja lat 75 skazany na rozstrzelanie za „szpiegostwo na rzecz Watykanu”. Ostatnia egzekucja księdza miała miejsce 19 kwietnia 1972 roku; ofiara miała 22 lata i właśnie została wyświęcona w podziemiu.

⁷³ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 34.

⁷⁴ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 58.

⁷⁵ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 16.

⁷⁶ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 64.

⁷⁷ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 72.

⁷⁸ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 65.

⁷⁹ Wywiad Ramiza Aliji, 24 Orë nr 19 z kwietnia 1992 roku, s. 3.

⁸⁰ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 35.

⁸¹ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 79, przyp. 46.

⁸² Blendi Fevziu, Çfarë ndohi 12 dhjetor ... Koha jonë z 12 grudnia 1998 roku.

⁸³ Zogaj, ur. 1957, został ujawniony w czasie przedwyborczej lustracji w 1996 roku, ale też sam się przyznał, podkreślając oczywiście, że współpracował z Sigurimi krótko i dla dobra kolegów; Agim Isaku, *The Poker Game of Spies*, Koha nr 101 z 24 kwietnia 1996 roku; <http://foro.estudiosbalcanicos.org/archivo/koha/1996/Dig101.txt> Wziąwszy pod uwagę stwierdzenie Zagaja, iż rozpoczął współpracę w bardzo młodym wieku, musiał donosić już przed 1980 rokiem, a więc jest wykluczone by Sigurimi zrezygnowało z jego usług w tak kluczowym okresie drugiej połowy lat 1980-tych.

⁸⁴ Taką godzinę podaje Dhimitri, co zgadza się z rozkładem czasu; Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 6.

⁸⁵ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 35.

⁸⁶ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 65.

⁸⁷ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 71.

⁸⁸ Ibidem.

-
- ⁸⁹ Blendi Fevziu, Çfarë ndohi 12 dhjetor ... Koha jonë z 12 grudnia 1998 roku.
- ⁹⁰ Miranda Vickers, James Pettifer, Albania from Anarchy ..., s. 37.
- ⁹¹ Elez Biberaj, Albania in Transition ..., s.70.
- ⁹² Miranda Vickers, James Pettifer, Albania from Anarchy ..., s. 43.
- ⁹³ Miranda Vickers, James Pettifer, Albania from Anarchy ..., s. 35.
- ⁹⁴ Elez Biberaj, Albania in Transition ..., s. 141.
- ⁹⁵ Elez Biberaj, Albania in Transition ..., s.68.
- ⁹⁶ Miranda Vickers, James Pettifer, Albania from Anarchy to a Balkan Identity, New York University Press, Wyd. II New York 2000, s. 36.
- ⁹⁷ Miranda Vickers, James Pettifer, Albania from Anarchy to a Balkan Identity, New York University Press, Wyd. II New York 2000, s. 4.
- ⁹⁸ Petro Dhimtri, Kunder komunizmit ..., s. 16.
- ⁹⁹ Petro Dhimtri, Kunder komunizmit ..., s. 14.
- ¹⁰⁰ Elez Biberaj, Albania in Transition ..., s. 124.
- ¹⁰¹ Miranda Vickers mylnie datuje awans Spiro Dede na 7 lipca 1990 roku; Miranda Vickers, James Pettifer, Albania from Anarchy ..., s. 28. Dede był "specjalistą" od spraw polskich napisał książkę o "Solidarności" wydaną po francusku: La contre-revolution dans la contre-revolution, Tirana 1983.
- ¹⁰² Miranda Vickers, James Pettifer, Albania from Anarchy ..., s. 38.
- ¹⁰³ Abdi Baleta dokonał w maju 1995 roku rozłamu w Partii Prawicy Demokratycznej, która powstała w 1993 roku w wyniku secesji z PD i założył nacjonalistyczną partyjkę antygrecką i zaczął lansować sojusz islamistyczny z Turcją. 14 sierpnia 1994 roku Azem Hajdari w dzienniku telewizyjnym o godz. 20 przedstawił dokumenty, które udowodniły, że Baleta w czasie studiów w Szkole Dyplomatycznej w Moskwie (1959-1960) przeszedł specjalny kurs KGB przeznaczony dla dyplomatów zajmujących się szpiegostwem.
- ¹⁰⁴ Elez Biberaj, Albania in Transition ..., s. 70.
- ¹⁰⁵ Agim Isaku, The Poker Game of Spies, Koha nr 101 z 24 kwietnia 1996 roku; <http://foro.estudiosbalcanicos.org/archivo/koha/1996/Dig101.txt> Do decyzji komisji lustracyjnej można mieć zastrzeżenie, iż „wykrywała” współpracowników Sigurimi wyłącznie wśród przeciwników Berishy, ale to nie znaczy, że ujawnione osoby nie były agentami, gdyż wśród nich nie znaleźli się ani Neritan Ceka, ani Skner Gjinushi (został skreślony z listy wyborczej ale pod innym pretekstem), mimo że dla Berishy byłoby to bardzo wygodne i takie pogłoski rozpowszechniano przed ujawnieniem agentów przez Komisję. Można zatem postawić tezę, iż Komisja ujawniała po prostu agentów tylko wśród przeciwników politycznych Berishy lub osoby bez znaczenia jak np. z Balli Kombëtar Timor Gastivori i wiceprzewodniczący Xhafferri.
- ¹⁰⁶ Petro Dhimtri, Kunder komunizmit ..., s. 20.
- ¹⁰⁷ Elez Biberaj, Albania in Transition ..., s. 98.
- ¹⁰⁸ Poprzez żonę Godo stanowił pomost do dawnej Albanii i straej inteligencji, ponieważ jego małżonka pochodziła z rodziny Vrioni. Ilias bej Vrioni był premierem i ministrem spraw zagranicznych niepodległej Albanii. Obalił go Ahmed Zogu.
- ¹⁰⁹ Petro Dhimtri, Kunder komunizmit ..., ss. 22, 23.
- ¹¹⁰ Gafur Muço, Shpëtim Spahiu, Prawda o utworzeniu PR, Bashkimi z 22 lipca 1991 roku, s. 2.
- ¹¹¹ Petro Dhimtri, Kunder komunizmit ..., s. 53.

-
- ¹¹² Agim Isaku, *The Poker Game of Spies*, Koha nr 101 z 24 kwietnia 1996 roku; <http://foro.estudiosbalcanicos.org/archivo/koha/1996/Dig101.txt>
- ¹¹³ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 50.
- ¹¹⁴ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy to a Balkan Identity*, New York University Press, Wyd. II New York 2000, s. XV.
- ¹¹⁵ Wywiad Nexhmije Hoxha dla tygodnika „Fjala” wydwanego w Prisztinie, numer z 30 października 1991 roku, s. 8-9.
- ¹¹⁶ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 62.
- ¹¹⁷ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 59.
- ¹¹⁸ Pavli M. Qesku, *The Albanian Implosion*, Chapter X. Property: <http://www.albania.mcmail.com/>
- ¹¹⁹ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 92-93.
- ¹²⁰ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 95.
- ¹²¹ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, ss. 24, 45.
- ¹²² Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 24.
- ¹²³ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 57.
- ¹²⁴ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 58.
- ¹²⁵ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 53.
- ¹²⁶ Agim Isaku, *The Poker Game of Spies*, Koha nr 101 z 24 kwietnia 1996 roku; <http://foro.estudiosbalcanicos.org/archivo/koha/1996/Dig101.txt> Przypomnijmy, że co czwarty funkcjonariusz Sigurimi był oficerem armii albańskiej.
- ¹²⁷ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy ...*, s. 69 mówi o 15 osobowym Prezydium.
- ¹²⁸ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 121.
- ¹²⁹ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 58.
- ¹³⁰ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 122, 123.
- ¹³¹ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 36.
- ¹³² Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 126.
- ¹³³ Petro Dhimitri, *Kunder komunizmit ...*, s. 35.
- ¹³⁴ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 132.
- ¹³⁵ W połowie sierpnia 1992 roku na specjalnie zwołanej konferencji PD, ze stronnictwa wyrzucono: Gramoza Pashko, Preça Zagaja i Perikli Tetë; 20 września 1992 roku utworzyli oni Partię Sojusz Demokratyczny – Partia Aleanca Demokratike – PAD, na czele z Neritanem Ceką.
- ¹³⁶ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 141.
- ¹³⁷ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 50.
- ¹³⁸ Elez Biberaj, *Albania in Transition ...*, s. 142.

Albania

- 1) Elez Biberaj, *Albania a Socialist Maverick*, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford 1990, s. 151.
- 2) Elez Biberaj, *Albania in Transition. The Rocky Road to Democracy*, Westview Press, Boulder Colorado and Oxford 1998, s. 377.
- 3) Petro Dhimtri, *Kunder komunizmit, „Jo” edhe Berishes! Dhjetor 1990 - Shkurt 1995, Shtepia Botuese “Monroe”* [bez daty wydania, zapewne Tirana 1996], s. 248.
- 4) Blendi Fevziu, *Çfarë ndohi 12 dhjetor ... Koha jonë z 12 grudnia 1998 roku.*
- 5) Agim Isaku, *The Poker Game of Spies*, Koha nr 101 z 24 kwietnia 1996 roku; <http://foro.estudiosbalcanicos.org/archivo/koha/1996/Dig101.txt>
- 6) Ismail Kadare, *Nga një dhjetor në tjetrin*, Paris 1991.
Noel Malcom, *In the Palace of Nightmares*, New York Review of Books, XLIV no 14 (6 November 1997).
- 8) Gafur Muço, Shpëtim Spahiu, *Prawda o utworzeniu PR*, Bashkimi z 22 lipca 1991 roku, s. 2.
- 9) Pavli M. Qesku, *The Albanian Implosion, Chapter I, The Exodus*: <http://www.albania.mcmail.com/>
- 10) Bashkim Shehu, *Vjeshta e ankthit*, Albinform, Tirana 1994, s. 174.
- 11) Wywiad Ramiza Aliji, 24 Orë nr 19 z kwietnia 1992 roku.
- 12) Wywiad Nexhmije Hoxha dla tygodnika „Fjala” wydwanego w Prisztinie, numer z 30 październik 1991 roku, s. 8-9.
- 13) Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania from Anarchy to a Balkan Identity*, New York University Press, Wyd. II New York 2000, s. 326.